

Székely Iván

A négy archívumi világkép

Bevezetés

Az archívumok a könyvtárak és a múzeumok mellett a három nagy emlékezetőrző intézménytípus egyikét képviselik. Természetesen vannak más fontos emlékezetőrző *technikák és műfajok* is, de e három típus *intézménnyé* (modern kori fejlődésük során jellemzően közintézménnyé) alakult, és ennek megfelelően alakította ki sajátos funkcióját, tudományát, szakmáját, sőt szaknyelvét is. E három intézmény ma a civilizált világ legtöbb országában egymás mellett működik, elfoglalta helyét a köztudatban, és végzi sajátos feladatát az információk, az ismeretek és a tudás felhalmozásában, általánosságban a kultúra fontos szegmenseinek átörökítésében.

A laikus (és ma éppen ezért értékes) közönség felszínes megkülönböztetésével: a múzeumok tárgyakat, a könyvtárak könyveket, az archívumok iratokat őriznek. Ez azonban nem mindig, vagy nem kizárólagosan igaz: a mezopotámiai cserépiratok töredékei vagy a rosette-i kő nem levéltárban vagy könyvtárban található, hanem múzeumban; számos könyvtárnak jelentős kéziratgyűjteménye van; ezzel szemben levéltárak irategyütteseikhez kiadványok, sőt tárgyi eszközök is tartozhatnak, míg a múzeumok kézzel írott leveleket vagy uradalmi leltárkönyveket is őrizhetnek. Emellett a dokumentumoknak is van tárgyi értékük (hordozójuk anyaga, textúrája, létrehozásuk technikája, esztétikai értéke), és a tárgyaknak is van dokumentációs értékük (készítésük, használatuk bizonyítja események megtörténtét, valamilyen gyakorlat folytatását), akárhol őrzik is őket. A legutóbbi időszakban pedig az új információs és kommunikációs technikák – elsősorban a digitalizálás és az internetes hozzáférés – a konvergencia amúgy is meglévő jelenségein túlmenően önmagukban is egyre inkább összemosják és elfedik a digitalizált objektumok mögött álló intézményeket és funkcióikat az internethasználó előtt.

Mégis, a mai laikus látogató nagyjából tisztában van azzal, hogy mikor és milyen célból kell ellátogatnia a könyvtárba, a levéltárba vagy a múzeumba. Turistaként azzal is szembesülhet, hogy nem okozott gondot a funkciók elkülönítése a korábbi birtokosoknak sem: Fraknó várában például az Esterházyak korában a három funkció egymás mellett élt (és közülük kettő a történelem kegyéből ma is eredeti környezetében és rendszerében ismerhető meg); a múzeum, amely egy kincstár, egy művészeti gyűjtemény és egy természettudományos gyűjtemény funkcióit egyesítette, egyfelől a család gazdagságát, ízlését, kapcsolatrendszerét demonstrálta, de egyúttal érdekes, sőt egzotikus ismeretek tárházát is jelentette; a könyvtár a mindenkori, nyomtatott formában elérhető ismeretek felhalmozását célozta (és csak azért nem látható eredeti helyén, mert a család a kényelmesebb tartózkodási helyére költöztette); a levéltár pedig arra szolgált, hogy a birtok tulajdonviszonyainak és gazdálkodásának alakulása nyomon követhető, illetve igazolható legyen.

Talán ebben a tekintetben az archívumok vannak a legmostohább helyzetben: ma az ilyen intézmények funkciója a legkevésbé közismert a legtöbb országban. Ha viszont

szükségessé válik számára a használata, a laikus látogató – ha nem is tudja szakszerűen megfogalmazni – könnyen megérti a fő különbséget a levéltár és a közismertebb könyvtár állományai között: a levéltárak *elsődleges* forrásokat (egyetlen vagy kevés példányban létező iratokat, adathordozókat – például a látogató saját felmenőire vagy tulajdonára vonatkozó dokumentumokat), a könyvtárak *másodlagos* forrásokat (elsődleges források felhasználásával készült, jellemzően sokszorosított példányokat – például a látogató lakóhelyének történetéről szóló monográfiákat) őriznek. Aki pedig már keresett könyvtári és levéltári katalógusban is, az rájön, hogy számára is és a könyvtár számára is minden egyes könyv önálló egység (még ha vannak is sorozatok, és vannak közös osztályozási kategóriák), míg az iratok esetében ez egyáltalán nem így van: szükséges egy mögöttes dimenzió, a kontextus ismerete is, amelyből kiderül, hogy az iratot ki, milyen iratokkal összefüggésben, milyen szervezetben, milyen tevékenység során készítette vagy használta. E kontextus nélkül az egyedi irat nem értelmezhető, bár a kontextus létezhet a kutató agyában vagy akár a köztudatban is.

Persze lehet iratokat felhasználni kontextus nélkül is, vagy szándékosan más kontextusban, pusztán illusztrációként, szellemi montázs vagy pointillista alkotás részeként stb. – vagyis alapvetően másként és más célra, mint amire eredetileg szolgáltak. Ráadásul ez a „másként, másképp” való felhasználás – akármennyire sértheti is egyes szakemberek, szakmai közösségek értékrendjét – egyáltalán nem idegen az emlékezetőrző intézmények lényegétől. Közös ugyanis mindhárom intézményben az, hogy az általuk megőrzött anyag típusok egyike sem arra a célra készült, amire a három intézmény látogatói ma használják vagy a jövőben használni fogják. Különösen igaz ez az archívumokra, amelyek alapvetően a mindenkori mindennapi élet viszonyaival kapcsolatos dokumentumokat őrzik, nem pedig eleve a nemzeti emlékezet megőrzésére vagy a tudás megosztásának nemes céljaira szánt szellemi termékeket. Eredetileg a festmények sem múzeumi létre készülnek, nem beszélve a használati tárgyakról, ruhákról és más kiállítási darabokról; a könyveket is elsősorban boltba, ponyvára, otthoni használatra, esetleg az internetre szánják alkotóik és kiadóik – noha teljesítik a ma előírt kötelezőpéldány-szolgáltatási kötelezettségeiket, és beküldik őket a nemzeti könyvtárnak. Közös az is, hogy ezekből a megőrzött tárgyakból, dokumentumokból ma egészen más, tudományos vagy laikus, közösségi vagy egyéni következtetések vonhatók le, mint amilyenek elsődleges létükben voltak levonhatók belőlük; és szinte korlátlanul bővíthető azon ismeretek és kontextusok köre, amelyekkel kombinálva újabb és újabb ismeretek és tudások forrásává válhatnak. És az is közös bennük, hogy létük – ezzel az eredeti céltől többé-kevésbé elszakadó, korlátlanul bővíthető másodlagos felhasználással együtt – a kisebb és nagyobb közösségek, összességükben az emberi kultúra fennmaradásának egyik fontos garanciája. Sérülékenységük is ebből adódik: amint az közhelyszerűen ismert, diktátorok, hódítók előszeretettel gyűjtik fel vagy rombolják le az emlékezetőrző intézményeket (esetleg elrabolva értékesebb darabjaikat, hogy kontextusukból kiragadva használják fel zsákmányukat újra, gazdagságuk, hatalmuk és mások leigázására való képességük bizonyítására). Az emlékezetőrzés azonban a forradalmároknak is útjában áll, Kecskeméti Károly szavaival: „Az iratégetés lázadások és forradalmak velejárója a haladás nevében, a könyvégetés a diktatúrák eszköze a haladást megakadályozandó. Az utókor kétségtelenül az iratégetéssel veszít többet. Minden elégett darab egyedi volt, tehát pótolhatatlan” (Kecskeméti, 2005: 27).

Archívum és levéltár, record és dokumentum

Archívumról tehát mint intézményről beszélünk, de természetesen nem függetlenül az általa gyűjtött, megőrzött és hozzáférhetővé tett archívumi anyagtól. A két fogalom megnevezésére azonban az európai nyelvekben általában nincs két külön kifejezés, ezért az archivisztika globalizálódásának korában valamilyen egyezményes jelölést kellett találni megkülönböztetésükre. A Nemzetközi Levéltári Tanács (*International Council on Archives, ICA*) és hatására az Európa Tanács ajánlása szerint a nagy kezdőbetűvel írt *Archives* az emlékeztető intézményt jelöli, a kisbetűvel írt *archives* pedig az intézmény által – vagy a létrehozója, a tulajdonosa vagy más személyek által – őrzött irategyüttest.

A magyar azon kevés nyelvek közé tartozik, amelyek külön szót alkottak az archívumok megnevezésére: levéltár. Noha e tanulmány eddigi részében az archívum és a levéltár kifejezések tulajdonképpen szinonimaként szerepeltek, mégsem teljesen csereszabatosak: egyfelől azért, mert – mint már Jakab Elek is megjegyezte a levéltárakról szóló akadémiai székfoglaló beszédében – a magyarra lefordított kifejezés „a fogalom egész körét ki nem merítő” (Jakab, 1877: 5); másfelől azért, mert a „levél-” előtag az amúgy is sok képi asszociációt hordozó nyelvünkben erősen köti a fogalmat a papíralapú anyagokat őrző intézményekhez. Ezért is jelent meg az „archívum” kifejezés a jellemzően nem papíralapú állományt őrző intézmények, például a Magyar Filmarchívum és a Nemzeti Audiovizuális Archívum nevében, valamint a hagyományos levéltári funkciókat kibővítő, átértelmező intézmények megnevezésében, például az *OSA Archívum*¹ esetében. A magyar nyelvben mind a „levéltár”, mind az „archívum” szó elsősorban intézményt jelöl, és a hagyományos hazai levéltári intézményeknek, például a Magyar Országos Levéltárnak vagy az önkormányzati levéltáraknak akkor is célszerű hosszú távon megőrizniük a nevüket, ha a börtökben őrzött pecsétes oklevelek és a modern iratanyag mellett előbb-utóbb az elektronikus iratokat is kezelniük kell.

Bár e tanulmánynak nem feladata az archívumi fogalmak jelentésének elemzése, ellentmondásaik, tisztázatlanságuk feltárása, két fontos koncepcionális problémát nem hagyhatunk említés nélkül. Az első probléma az őrzött irategyüttes egészét érinti. Vajon „archívum”-e az, ahol az adott szervezet számára még fontos, „élő” dokumentumokat (például kormányzati előterjesztéseket vagy üzleti megrendeléseket) vagy olyan iratokat tárolnak, amelyek a szervezet mindennapi működéséhez már nem kellenek, de előkeresésükre, eredeti funkciójukban való használatukra még szükség lehet (például a korábbi ügyfélkapcsolatok dokumentumait, amelyekre még egy esetleges perben szükség lehet)? Vagy csak az az „archívum”, ahol az iratok kizárólag a másodlagos felhasználás, például történeti kutatások célját szolgálják? Más szóval, hol húzódik a határ a kurrens, a félkurrens és a nem kurrens iratok között kezelésük és hozzáférhetőségük szabályait illetően?

Ebből a dilemmából két kiutat talált a levéltártudomány, illetve a levéltári gyakorlat: Az Egyesült Államok megkülönbözteti a *records* és az *archives* fogalmakat, ahol az első a kurrens és félkurrens iratokat jelöli (bár a *recordokat* sem tudják máshol tárolni, mint a keletkeztető szerv „*archívumában*”), és külön szakmává vált a *records management*,

¹ Nyílt Társadalom Archívum (*Open Society Archives at Central European University*).

ami a kurrens és félkurrens iratok kezelőinek (*records managers*) a tevékenységét jelenti. A magyar nyelvújítás itt is megfelelő kifejezéseket talált, új fogalompárokat alkotva: irattár/irattáros, levéltár/levéltáros. A magyar fogalom azonban itt még leszűkítőbb jelentést hordoz, mint a levéltár/archívum kettős esetében: egy mai *records manager* a legkevésbé sem szereti önmagát „irattárosnak” nevezni, mivel az utóbbi kifejezés sokakban még a történelmi segédtudomány szolgálóinak tartott, a konzervatív értelmiségi ranglétrán alulminősített levéltárosokénál is alacsonyabb presztízsű, afféle hivatalos foglalkozás képzetét kelti. A másik kiutat a *document lifecycle management* kifejezéssel jelölt skandináv felfogás jelenti, amely teljesen más megközelítésből törli el a kurrens és az archív iratok közötti különbséget: eszerint keletkezése pillanatában minden irat potenciálisan „levéltárképes” (még ha az iratoknak csak egy töredéke is az, amit valóban tartósan archiválnak), s így ugyanazok az elvek és szabályok vonatkoznak minden irat kezelésére. Ahol ez a felfogás erős jogosítvánnyal rendelkező, központosított levéltári adminisztrációval párosul, mint Svédországban, ott a nemzeti levéltár hatósági jogokat gyakorol az iratokat keletkeztető és kezelő szervezetek felett, beleszólhat az iratok rendszerezésébe, nyilvántartási rendjébe és természetesen az iratok selejtezésébe is. A hagyományos levéltári anyagátvételt megelőző értékelés, felbecsülés (*appraisal*) – amit egy német teoretikus (Menne-Haritz, 1998: 15) szellemesen a „bezúzás a megőrzés érdekében” folyamatként jellemez – a dokumentum-életciklus menedzsment során tulajdonképpen az országos közösséget képviselő levéltár és a keletkeztető szervezet együttműködésével folytatott közös tervezéssé alakul át.

Egy ilyen hatáskör demokratikus jogállamban természetesen csak a közfeladatot ellátó szervezetek közirataira vonatkozhat: ez átvezet a másik említendő koncepcionális problémához, amely nem az irategyüttes egészét, hanem annak elemi egységeit érinti. Van ugyanis egy vonulat a legújabbkori levéltárfelfogásban, amely a levéltárak legfőbb, mondhatni kizárólagos feladatának az államigazgatási szervek – és másodsorban a gazdasági szervezetek – iratainak és szervezeti történetének kontextuális megőrzését tekinti, ennél fogva a proveniencia és az iratállagok rendjének tiszteletén alapul, a levéltártudományt pedig (a diplomatikával, a heraldikával és társaikkal együtt) az államtudományok rokonának tartja. E szerint a felfogás szerint a levéltárak *recordokat* vesznek át és őriznek, mégpedig nem az amerikai fogalomhasználat szerinti kurrens és félkurrens iratokat általában, hanem csupán az iratok, dokumentumok egy speciális kategóriáját. Azt, hogy mitől válik egy dokumentum *recorddá*, az angolul is furcsán hangzó *recordness* szóval jelölt külön fogalom segítségével határozzák meg: ez foglalja magába mindazon kritériumokat, amelyek a *record* mivolt eléréséhez szükségesek. Ilyen követelmény többek között az is, hogy legyen keletkeztetője az iratnak, és legyen dátuma az irat keletkezésének. Ez a megkötés nem okoz nehézséget a köziratok és a gazdasági szervezetek iratai esetében, ahol ez a két információ általában ismert, azonban nem alkalmazható az archívumok által őrzött számos más dokumentumfajta esetében.²

² A szerző azzal a felfogással szimpatizál, amely nem a *recordness* kritériumait kéri számon alapfeltételként, hanem egyszerűen dokumentumokról beszél, dokumentum pedig bármilyen, egyetlen egységként kezelendő, rögzített, strukturált, visszakereshető információ lehet, hordozójától és műfajától függetlenül. Így archivált dokumentum lehet egy ismeretlen szerző által írt, dátummal el nem látott levél vagy feljegyzés is, amely ettől függetlenül fontos nyelvészeti vagy kortörténeti emlék lehet, sőt más dokumentumokkal való kapcsolata fontos kontextusokat tartalmazhat.

Újraértelmezési és megújítási kísérletek

Az elmúlt negyedszázadban az új információs és kommunikációs technológiák elterjedése, az „információs társadalom” jelenségei, az intézményi határok és funkciók átalakulása, valamint a globalizálódás hatásai nem hagyták érintetlenül az archívumokat sem, s a meglévő szerepek és funkciók újraértelmezésének igényét váltották ki a levéltári szakmában és tudományban (mellesleg a könyvtárakban és kisebb mértékben a múzeumokban is). Emellett egyes, a közelmúltig magától értetődő és általánosan elfogadott elvek és fogalmak jelentése, illetve alkalmazhatósága is megkérdőjeleződött, elsősorban az elektronikus vagy digitalizált dokumentumok vonatkozásában: eredeti és másolat, dokumentum és *record*, proveniencia és kontextus ma már nem fér be magától értetődő módon a korábbi fogalmi ernyő alá.

Az élenjáró országokban a levéltáros szakmában is egyre több jele mutatkozott a megújulás igényének: változtak vagy legalábbis kibővültek a szakma vezérlőelvei és szabályai, s ha a gyakorlat nem is változott meg észrevehetően, a gondolkodásmód, a levéltáros attitűd az erjedés jeleit mutatja. Megmozdult az önálló tudomány rangját csak az elmúlt évtizedekben kivívó archivisztika is; a lesajnáló „sok hűhó a polcozás körül”³ megítélés korszakát már a kilencvenes években felváltotta az archivisztika alapvető elméleti kérdéseit feszegető tudományos konferenciák⁴ időszaka, és bár a könyvtárakról szóló irodalom maga is könyvtárnyi, az archívumoké pedig néhány polcon is elfér, ez a néhány polc értékes tanulmánykötetekkel gazdagodott. Az összegző monográfiák ugyan még hiányoznak, de a szemléleti gazdagodás, így az információelvű megközelítések előtérbe kerülése egyértelműen megtermékenyítette a levéltári szakirodalmat.

Hans Hofman egy évtizeddel ezelőtt négy területen azonosított lényegi változásokat az archívumi világképben (Hofman, 1998: 124):

- a) a reaktív megközelítés elmozdult a proaktivitás irányába – lásd a dokumentuméletciklus-menedzsment koncepcióját;
- b) a levéltárelmélet intellektuális paradigmájának súlypontja a szervezetek irathagyatékáról az iratkeletkezés eredeti céljára és kontextusára helyeződött át;
- c) megszűnt az archívumok szervezeti monopóliuma – az iratok a keletkeztető szervezetnél vagy akár elosztott rendszerekben is megőrizhetők;
- d) a megőrzendő összefüggések terén a szervezeti struktúra helyett a funkcionális kontextus – mondhatnánk: az üzleti folyamat – került előtérbe.

Terry Cook az archívumi gondolkodás fejlődésének elmúlt évszázadát elemző írásában (Cook, 1997: 21–23) öt nagy területen lát elmozdulást:

- a) az archívumok létokában (az adófizetők pénzéből fenntartott, történészek által uralt közintézmények állami érvrendszere felől a nagyközönség számára identitást, lokalitást, történelmet, kultúrát, személyes és közösségi emlékezetet biztosító archívumok társadalmi létjogosultsága felé);

³ Lásd John Roberts sokat idézett és kritizált cikkét: *Archival theory: Much ado about shelving* (Roberts, 1987).

⁴ Például a stockholmi levéltár-elméleti konferenciák a provenienciáról (1994) és a *record* fogalmáról (1996).

- b) a dokumentumok eredetiségének és hitelességének biztosításában (a papír-alapú dokumentumok kezelésének problémáitól az elektronikus dokumentumok kezelésének problémái felé);
- c) az archívumi elmélet terén (a leíró archivisztikától a funkcionális archivisztika felé);
- d) az archivista szakmában (a pártatlan iratőrző szerepétől az iratok keletkezési és kezelési folyamatába beavatkozó ágens szerepe felé);
- e) az archivisztika társadalmi beágyazottságában (a steril tudománytól a társadalomelméleti viták felé).

Kecskeméti Károly (Charles Kecskeméti), az archivista szakma és a nemzetközi szakmai közélet évtizedek óta meghatározó alakja a közelmúltban új levéltári paradigma formálódásáról írt,⁵ ami az 1950-es években indult meg, s a levéltárelmélet és a levéltári gyakorlat szinte minden lényeges elemét érinti (Kecskeméti, 2005: 31–33). Ugyanakkor más szerzők, akik elsősorban az elektronikus dokumentumok hosszú távú archiválásának elméleti kereteit próbálják kiépíteni, éppen a paradigma állandóságát, vezérlőelveinek és alapvető szakmai szabályainak az új digitális környezethez való adaptálhatóságát igyekeznek bizonyítani (lásd Gilliland-Swetland, 2000). Kanadai teoretikusok⁶ az ausztrál hatásra újjáéledt proveniencia elvét terjesztették ki, egyfelől a szinte régészeti értelemben vett fizikai környezet megőrzésére, másfelől a territorialitás elvére, amely az iratok levéltárba adása helyett a keletkezés helyén való töretlen őrzésüket kívánna meg. Sonkoly Gábor az „örökség” és a „történelem” viszonylatrendszerének elemzése során a szaktudós történések nyersanyagának forrásait biztosító, „bizonyítékalapú” archívumok fellazulásáról, a szubjektív emlékezet dokumentálóinak és dokumentumainak megjelenéséről ír (Sonkoly, 2005: 18).

Eközben az emlékezet posztmodern, reflexív és önreflexív elméletei ambíciózusan tenyésznek az elmúlt idők felhalmozódott elsődleges és másodlagos szellemi szerves anyagán, azt lebontva és átértelmezve, egymással is versengve a figyelem gyorsan változó piacán. Mindez kedvező táptalajt és kedvező pillanatot kínál annak vizsgálatára, amit e szellemi produktumok általában elmulasztanak elemezni, nevezetesen, hogy a lebontandó, átértelmezendő múlt vajon egységesnek tekinthető-e egyáltalán. Bármennyire is csábító azonban az ilyen diskurzus, kifinomult intellektuális fogalmi apparátusával és barokkos gondolati indáival, ehhez a vizsgálathoz inkább próbáljuk meg kiválasztani azokat az alapvető szempontokat, kulcstényezőket, amelyek konstellációi mai szempontrendszerünk szerint új minőséget – feltételezésünk szerint új archívumi világképeket – eredményeztek az archívumok történetében; és ha már az új megközelítések egyik kiváltója az új információtechnológia terjedése, akkor szenteljünk súlyozott figyelmet vizsgálatunkban az információkezelési szempontoknak.

⁵ Kecskeméti Károly írása közvetlen kiváltója volt a jelen tanulmányban foglalt gondolatmenet megszületésének; értékes észrevételeit ezúton is köszönöm.

⁶ Például Laura Millar, Ian Wilson és munkatársai – lásd erről Reilly, 2005: 3–5.

Elsődleges célok, új funkciók

Az első, mezopotámiai cserépiratos archívumoktól az ókori és középkori levéltárakig az iratmegőrzés fő funkciója egyfelől az aktuális ügyek (például a javak termelése és szétosztása, az adószedés) adminisztrációja, másfelől pedig a jogok igazolása, az okiratok megőrzése volt. Első pillantásra úgy tűnhet, hogy e funkciók tekintetében nem változtak az archívumok: minden kurrens iratot őrző hagyományos és elektronikus irattár ma is az aktuális ügyek iratait tárolja, amelyek majd levéltárba kerülnek másodlagos felhasználásra. Hasonlóképpen a jogok igazolása is élő funkció: a rendszerváltozás utáni tömeges kárpótlások idején a magyar levéltárakat is megrohmozták a kisajátított javak korábbi tulajdonosai vagy leszármazottai, akik igazolást, bizonyító erejű dokumentumokat akartak szerezni kárpótlási igényeik érvényesítéséhez.

A jogbiztosítás és az okiratörzés azonban ma a klasszikus archívumi portfóliónak nem a központi funkciója, hanem csak egyik eleme. Az archívumok történetének első nagy korszakában viszont a jogbiztosításnak meghatározó jelentősége volt: a leszármazást, a címeket és rangokat igazoló iratok, az emberek, városok, országok és birodalmak feletti uralmat legitimáló szerződések, alapító iratok, adománylevelek, dekrétumok, kiváltságokat nyújtó oklevelek, ingatlanok birtokviszonyait vagy használati jogait igazoló okiratok a fennálló rend alapvető garanciái voltak. Noha e rend erőszakos megváltoztatása felkelések, háborúk, hódítások, gyilkosságok és rablások útján mikro- és makroszinten egyaránt a történelem közismert eszköztárához tartozott, az iratok hatalma mégis erős volt, sőt egyre erősödött a jogokat eredetető mítoszok mellett. Ez a hatalom akkor is megmaradt, ha az iratokban foglalt jogokat hosszabb-rövidebb időszakon át, például háborúk, trónfosztások, földfoglalások miatt nem lehetett érvényesíteni. Még a francia forradalom jakobinusai is úgy gondolták, hogy az új társadalmi rend megvalósításához, a múltal való szakításhoz nem elég lefejezni a régi rend kiváltságosait, a kiváltságaikat legitimáló dokumentumokat is meg kell semmisíteni. A forradalom új időszámításának első évében született törvény, amely eltörölt minden hűbéri jogot, elrendelte a jogbiztosító iratok elégetését. Ez a rendelkezés évekig tartó iratmegsemmisítéshez vezetett, és hatalmas mennyiségű irat pusztulását okozta.

A francia forradalom azonban nemcsak az iratmegsemmisítésben, hanem a modern levéltár-politika megszületésében is élenjáró szerepet játszott. Ennek során intézményes rangra emelte azt a 18. században született gondolatot, miszerint a nemzeti emlékezet ápolása és megőrzése az állam feladata, ennek letéteményesei pedig a nemzeti levéltárak, illetve a központi irányítás alá tartozó helyi levéltárak hálózatai. Az új korszak meghatározó archívumi funkciója tehát a nemzeti emlékezet őrzése, a köziratok elidegeníthetetlen állami tulajdonának képvisellete. Emellett azonban törvénybe iktatott még egy fontos elvet, nevezetesen a nyilvánosság már említett elvét, amelynek az elsődleges célja ugyan nem a történeti kutatások támogatása, hanem az előző rendszerrel való szakítás demonstrálása volt, ugyanakkor megjelent benne az igény az új hatalom gyakorlóinak elszámoltathatóságára, a közügyek gyakorlásának átláthatóságára is.⁷

⁷ Ezt a követelést már az 1789-es Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata is tartalmazza.

Körülbelül egy évszázadba tellett, amíg a liberális szellemű levéltári átalakulás lezajlott Európában, a levéltári gyakorlat eljutott a deklarációktól a kutatókat valóban szolgáló infrastruktúra biztosításáig, s ezzel párhuzamosan – a történészek aktív közreműködésével – megszilárdult az a levéltári elvrendszer és szakmai szabályrendszer is, amit a nevezetes holland kézikönyv (Muller–Feith–Fruin, 1920) kodifikált 1898-ban, és amely a 20. század első felében általánosan elfogadottá vált.

A következő lényegi változás az archívumok létének deklarált céljaiban a második világháborút követő időszakban vált érzékelhetővé, elsősorban a 19. század nagy levéltári forradalmainak fősodrából kimaradt Egyesült Államokban. A mintegy másodlagos fejlődés során létrejött amerikai nemzettudat, az alapító atyák által kodifikált demokratikus jogelvek érvényesülése és fejlődése, valamint a modern állam intézményrendszerének és közigazgatásának gyors expanziója kedvező alapot teremtett az amerikai levéltárügy háború utáni fejlődésének, amit az archivisták öntudatos és befolyásos szakmai szervezeteinek megerősödése kísért. Az amerikai levéltárosok által az archívumok hozzáférhetőségéért indított liberalizálási kampány nagy hatást gyakorolt az európai felfogásra, amely a második világháborút követő évtizedekben eljutott annak interiorizálásához, hogy a közlevéltáraknak nemcsak az államot és nemcsak a képzett és kiváltságos tudományos kutatókat, történészeket, a nemzeti emlékezet hivatásos elitjét kell szolgálnia, hanem a nagyközönséget is, mégpedig elvben ugyanolyan jogosítványok biztosításával, mint amelyek a tudósokat illetik.

Az 1950-es és 60-as évektől kezdődően sorban születtek meg a nyugat-európai országokban a közlevéltárakról szóló törvények, amelyek egyfelől a köziratok kezelését, a levéltárak feladatait és intézményrendszerét, másfelől a levéltári anyag használatának a korábbiaknál demokratikusabb szabályait kodifikálták. (Paradox módon éppen az Egyesült Államokban nem alakult ki egységes törvényi szabályozás; az iratok kezelésére, megőrzésére és hozzáférhetőségére vonatkozó rendelkezések különböző törvényekben találhatóak meg.) A liberális szellemű levéltári rezsimekben a kutató és a laikus levéltárhasználó között jogi értelemben megszűnt a különbség: az archívumokhoz való hozzáférés, a dokumentumok elolvasása és a róluk való másolatok készítése – vagyis a dokumentumokon keresztül a személyes, családi, intézményi és nemzeti történelem megismerése – privilégiumból *joggá* vált.⁸

Talán anakronisztikus visszalépésnek tekinthető e fejlődési folyamatban, de a rendszerváltás történelmi körülményeinek ismeretében indokolható vagy legalábbis magyarázható a magyar levéltári törvény azon rendelkezése, amely e különbségteltet újból megteremtette tudósok és laikusok között. Azok a kutatók ugyanis, akik tudós mivoltukat megfelelő intézményi támogatással hivatalosan igazolják, a személyes adatokat tartalmazó iratokhoz abban az esetben is hozzáférhetnek, ha azok védelmi ideje még nem telt le.⁹ A törvény egy másik rendelkezése pedig eltérő általános védelmi időt

⁸ Ennek ellenére, a később hivatkozott összeurópai vizsgálat szerint 10 európai országban még mindig formális engedélyt kell kérni az egyébként nem korlátozott hozzáférésű iratok kutatásához, bár az engedélykérés sok esetben pusztán formalitás, és a levéltárak automatikusan megadják az engedélyt a kérelmezőnek (Kecskeméti–Szekely, 2005: 23–25).

⁹ Az 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről (Ltv.), 24. § (2)–(6) bekezdései.

határoz meg a (személyes adatokat nem tartalmazó) levéltári iratokra, attól függően, hogy a rendszerváltozás előtt vagy után keletkeztek: a régi rendszer iratai 15 év elteltével, az új rendszer iratai 30 év után válnak kutathatóvá¹⁰ (az első kategória egyébként már elveszítette jelentőségét, hiszen a rendszerváltozás óta több mint 15 év telt el). Mindkét szabály tipikusan rendszerváltó rendelkezés, a közelmúlt mielőbbi feltárását, afféle információs kárpótlást kívánt elősegíteni azt feltételezve, hogy a források megismerésében koncessziót kapott „bárcás” tudósok jogszerűbben és etikusabban bánnak az így megismert információkkal.

Az utolsó, ma is zajló lényegi változást, amely egyfelől kikényszerítette az archívumi alapelvek és szakmai szabályok újraértelmezését, másfelől pedig újabb lényegi elemekkel gazdagította az archívumok céljait és létjogosultságuk megítélésének szempontjait, az új információs technológiák elterjedése idézte elő. Noha a 20. század utolsó évtizedeiben már megjelentek az archiválendő elektronikus dokumentumok (először elméleti problémákat felvető egzotikus újdonságként, később – a papír nélküli iroda gyakorlatának terjedésével – tömegesen jelentkező rövid és hosszú távú levéltári problémák forrásaként), az az információfeldolgozási, tárolási és átviteli kapacitás, amely a gyakorlatban már kielégítő biztonsággal tudta szolgálni a helytől független adat- és iratkezelés tömeges igényeit, csak az ezredforduló táján ért el olyan fejlettségi szintre, hogy a gazdasági és kulturális globalizáció jelenségeivel együtt új víziókat állíthasson az archívumok és az archivisták elé.

Az új vízió az archívumok univerzálissá tétele – egyrészt a tárolt vagy tárolandó dokumentumok formátumát, hordozóját, műfaját és tartalmát,¹¹ másrészt a tárolás helyét és felelősségét, harmadrészt pedig az archivált dokumentumok hozzáférhetőségét illetően. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az archivált dokumentumoknak (vagy még általánosabban: adatoknak) folyamatosan elérhetőnek kell lenniük az interneten vagy jövőbeli utódrendszerin, bárhol és bármikor, bárki által előhívható és felhasználható módon. Azok az ambiciózus, sokszor meghökkentő nagyságrendű projektek, amelyek a hagyományos hordozókon tárolt dokumentumok és más szellemi termékek (könyvek, műtárgyak) digitalizálására, illetve az egyre növekvő tömegű, eleve digitális formában születő dokumentumvagyon archiválására irányulnak, végső soron azt célozzák, hogy a digitális információ globálisan hozzáférhetővé váljon.¹²

Összegezve tehát, ha a fentebb nagy vonalakban vázolt archívumtörténeti folyamat kiemelt szakaszainak megnevezést kívánunk adni legfontosabb vagy új archívumi funkciójuk, missziójuk, víziójuk alapján – amire az egyelőre munkahipotézisként feltételezett archívumi világképek épülhetnek –, akkor az első szakaszt a *jogbiztosító archívumok* korszakának, a másodikat a *nemzeti archívumok* korszakának, a harmadikat a *publikus archívumokénak*, a negyediket pedig a *globális archívumokénak* tekinthetjük.

¹⁰ Ltv. 22. §. (1) bekezdése.

¹¹ Lásd erről György, 2005.

¹² Természetesen illúzió lenne azt hinni, hogy a technológia demokratizálása az információkhoz való hozzáférés demokratizálódását is automatikusan magával hozza. A korlátozott hozzáférésű vagy titkos iratok az internetről sem lesznek bárki számára letölthetők.

A kulcsintézmény és tulajdonosa

Ahhoz, hogy eldönthessük, mennyire sajátos, elődeiktől és utódaiktól megkülönböztethető archívumi világképeket jelentenek ezek a korszakok, további szempontokat, valamint a szempontok összefüggéseit, együttes hatásait is vizsgálunk kell. A funkcionális változások mellett vegyük szemügyre először az intézményi fejlődés szakaszait: milyen szervezetek játszottak kulcsszerepet az archívumok történetében, és kiknek a valós vagy szimbolikus tulajdonában álltak, valamint azt is, hogy kik voltak a használók, és azok milyen feltételek mellett használhatták az archívumban őrzött anyagokat.

A legkorábbi archívumok feltehetően a javak termelésével és elosztásával kapcsolatos aktuális adminisztrációs feladatok ellátására születtek Mezopotámiában és a mai Törökország, Szíria és Irán területén létrejött városállamokban és királyságokban; mai szóhasználatunkban inkább az irattár, mintsem a levéltár funkcióit betöltve. Az idő múlásával azonban a feljegyzések átkerültek a – mai kifejezéssel – félkurrens, majd a nem kurrens kategóriába; a termelés és elosztás mellé a felhalmozás, a kincstári gazdálkodás funkciója társult, amelynek történetisége már egyaránt szolgálta a visszakereshetőség és újrafelhasználhatóság gazdálkodási követelményeit (együttal az információ- és tudáskezelés szempontjait) és a hatalom, a gazdagság mérhetőségét és demonstrálhatóságát. Kifelé a diplomáciai és a kereskedelmi kapcsolatok fejlődésével, befelé pedig a közigazgatás bonyolódásával, az egymással kapcsolatban álló gazdasági és politikai egységek számának és kapcsolataik komplexitásának növekedésével párhuzamosan az archívumoknak képessé kellett válniuk az egyre bonyolultabbá váló viszonyokat regisztráló, bizonyító iratok őrzésére és kezelésére is. Ez a szerepük – a régészeti ásatások során előkerült, többé-kevésbé időtálló agyag-, égetettcserep-, Egyiptomban papiruszhordozókon rögzített dokumentumok tanúsága szerint – végigvonul az ókori keleti és mediterrán világ történelmében.

Az ókori archívumok gazdája az uralkodók, illetve az önálló gazdálkodási egységek, hatalmi központok kialakulását követően azok birtokosai, uralkodói voltak. Az ókori történelem során váltakoztak a központi irányítású, de közös tulajdonon alapuló igazgatási rendszerek a minden hatalmat és jószágot birtokló királyi igazgatással; az önálló városi társadalmak a városszövetségeken vagy hódításokon alapuló birodalmi rendszerekkel, a vallási hatalomra épülő államigazgatási rendszerek a vallási és világi hatalom szétválasztásán alapuló rendszerekkel, és mindezeket a változásokat követnie kellett a korai archívumok irányításának is.

Korán kialakult a magántulajdon, amelynek működtetéséhez nyilvántartások kellett, birtoklásához pedig okiratok, s bár a köztulajdon különböző formái fennmaradtak, elsősorban az uralkodó népek és társadalmi rétegek szabad egyénei számára, a mai értelemben vett közügyek, a *res publica* csak az antik demokráciákban, a történelem viszonylag rövid szakaszában, a népesség kis hányadát és korlátozott földrajzi területet érintő mértékben jöttek létre. Ezeknél a mai felfogásunk szerint is érdemi közügyeket kreáló köztársaságoknál jelenik meg a központi iratőrzés közösségi tulajdona és szimbólumrendszere, amelyből a rendszer alapvető legalitását és legitimitását eredeztette. Az 'eredet' jelentés a görög *archeion* megnevezés eredetében fedezhető fel, míg a gyakorlatiasabb latin *tabularium*, *conservatorium*, *scrinium* és hasonló megnevezések az őrzési funkcióra, illetve az őrzött adathordozókra, a dokumentumok írásos voltára utaltak.

Mégis az ókor meghatározó részében az uralkodó intézménytípus mai kifejezéssel – és nemcsak tulajdonjogát, hanem irányítását és használatát tekintve is – a magánlevéltár volt, s ez a vonulat folytatódott Európában a Római Birodalom szétesésének, a népvándorláskori birodalmak és államalakulatok formálódásának turbulens évszázadai után újból feléledő középkori írásos jogbiztosítás időszakában, sőt a kora újkori archívumok korában is.

Az állam küldetését és szerepvállalását a dokumentumok (és egyben a nemzeti emlékezet) megőrzése terén a 18. század filozófiai, politikai és levéltári irányzatai termelték ki. A közigazgatás növekvő igényeinek kielégítésével párhuzamosan megindultak a nagy iratkoncentrációk és levéltár-központosítások, sok esetben az eredeti irategyüttesek logikáját figyelmen kívül hagyó, mesterséges tartalmi vagy formai nyilvántartási rendszerek kialakításával. A döntő és egyben szimbolikus lépést itt is a francia forradalom levéltár-politikájának megszületése jelenti: a forradalom az archívumok ügyét a törvényhozás hatáskörébe utalja, létrejönnek a közlevéltárak (a Nemzeti Levéltár és a megyei levéltárak hálózata), amelyek feladata a köztársaság tulajdonát képező iratok megőrzése.

A 19. század folyamán a levéltárügy fejlődése Európában két utat követett: az angol út a minden közigazgatási irataira kiterjedő központi *Public Record Office* létrehozása volt (amely azonban nem törődött a területi és a magánlevéltárakkal), a francia utat viszont az erős érdekérvényesítő képességgel bíró minisztériumok – külügy, hadügy, illetve gyarmatügy – saját történeti archívumának fenntartása és önálló vezetése jellemzi. (Franciaországban ugyanakkor kialakult az egységes nemzeti levéltári hálózat, amely figyelemmel kíséri a magánlevéltárak anyagát is)¹³.

A nemzetállami felelősség deklarált vállalása nem jelenti automatikusan a társadalom minden tagjának egyenlő szolgálatát. A modern köztársasági állam ugyan a népfeltség elvéből következően a népből eredeztetni legitimitását és jogosítványait, ezek gyakorlása azonban olyan intézményrendszer és eljárási gyakorlat kialakításával jár, amely már messze esik a nép általi közvetlen birtokbavétel és használat ideájától, sőt éppen hogy a „köz” érdekében (vagy legalábbis arra hivatkozva) korlátozza vagy akár meg is akadályozza ennek egyéni szintű érvényesülését. A „liberális levéltári forradalom” során ugyan az archívumok társadalmasításáról – mint afféle szellemi földosztásról – nincs szó, az archívumok tulajdonlásának az államról a „közre” való szimbolikus kiterjesztése azonban igényként vagy célként fogalmazódik meg.

Ezzel párhuzamosan, a „köz” tulajdonában lévő közlevéltárak mellett a továbbra is létező, magánkézben (vállalati, családi, alapítványi, egyházi tulajdonban) maradó levéltárak egy része – formálisan is vagy gyakorlatában – nyilvánossá vált, és hasonló elvek és kutatási szabályok alapján működik, mint amelyek a közlevéltárakra vonatkoznak. Számos, ma is hatályos levéltári törvény tartalmaz rendelkezéseket a magánlevéltárak közérdekből történő szabályozására egyfelől a kulturális örökség védelmében – korlátozva például a maradandó értékű dokumentumok piaci forgalmát –, másfelől pedig a nyilvánosság érdekében a „nyilvános magánlevéltár” intézményének bevezetésével, más szóval a magánlevéltárak arra való ösztönzésével, hogy működésük

¹³ A két modell mára közelített egymáshoz: Svédország megszüntette a független külügyi és hadügyi levéltárakat, Nagy-Britanniában pedig 2003-ban létrejött az országos hatáskörű Nemzeti Levéltár.

ben kövessék a közlevéltárak működésének szabályait. (Magyarországon az ösztönzés része, hogy a közlevéltárak működési szabályainak elfogadásáért cserébe a magánlevéltárak szakmai és anyagi támogatást kaphatnak a közszférából, de az „üzlet” nemcsak erről szól: a nyilvánosság szelleme is fontos összetevője a nyitott szellemiségű archívumok identitásának.)

Ha tehát a nemzeti archívumok korszakának jellemző intézménye a közlevéltár, akkor a publikus archívumok korszakáé a „nyilvános levéltár”: a közlevéltár és a nyilvános magánlevéltár együttesen. A levéltárhasználók számára ez a „nyilvános levéltár” az intézményes interfész, amelyen keresztül hozzáférhetőek az archivált dokumentumok.

A legújabb korszak globális archívumai esetében azonban a hozzáférést biztosító kulcsintézmény már nem az iratórész, hanem egy mediátor, az információs/kommunikációs szolgáltató, a *service provider*. Az ilyen típusú szolgáltatók köre igen széles, és kínálatauk skálája a technikai hozzáférés biztosításától a tárhely és a számítógépes alkalmazások használatán keresztül a tartalomszolgáltatás és az *information brokering* különféle hozzáadott értékű fokozataiig terjed. A mai laikus internethasználó számára – ha nem intézményi honlapokon kezdi a böngészését – mind az interneten elérhető dokumentumok eredetét, mind az őket őrző és/vagy hozzáférhetővé tevő intézmények kilétét elfedheti a keresőgép és a hozzáférési felület, míg a szolgáltató működése legtöbbször eleve transzparens. Azok az intelligens ágensek pedig, amelyek a kontextus feltárásában segíthetik az internethasználót – és amelyek egyúttal a hálózati világ egyik legjelentmondásosabb és a használóra nézve potenciálisan legveszélyesebb elemei – a szűrt, értelmezett világot a *létezővel* azonosként és avval azonos módon találják.

Az archívumok használói

Az archívumok használóinak és célközönségének köre kölcsönhatásban fejlődött ezekkel az intézményi és hatásköri változásokkal. Az első nagy korszakban az archívumok használói az uralkodó, a birtokos és/vagy a vallási vezető, illetve ezek írástudó szolgálói, intézői, hivatalnokai voltak. A nemzeti levéltárak és általában a közlevéltárak létrejöttével, az emlékezetőrző funkció állami átvételével jelentős változást jelentett a közlevéltárak kettős felhasználói körének kialakulása: az új közlevéltárak egyfelől az államot, másfelől a kutatókat (a történészeket) szolgálták. Az állam szolgálata nem ütközött elvi nehézségekbe, az archívumok azonban csak lassan és részlegesen nyíltak meg a kutatók előtt részben az önkényes hozzáférési korlátozások, sőt tilalmak, részben pedig a megfelelő eljárások, szakmai szokások, a kutatókat segítő, a kutatás szempontjait figyelembe vevő jegyzékek, segédletek hiánya miatt. A történeti kutatások befogadó helyei a 19. század utolsó néhány évtizedéig igazából nem az archívumok, hanem a könyvtárak voltak, és a kutatói szabadsághoz (ugyanakkor a nem mindig megbízható forrásértékű történetírói munkák tanulmányozásához) szokott történészek számára egyfelől újdonság és kihívás volt a levéltárak elsődleges dokumentumforrásainak értékét felfedező pozitívista látásmód, másfelől csalódást okozott a nehézkes és restriktív levéltári gyakorlat.

A nagyközönség részéről a gyakorlatban is látogatható nyilvános levéltárak a második világháború utáni új felhasználói populációját népes új csoportok megjelenése, va-

lamint a hagyományos kutatói kör diverzifikálódása alakította ki. Az új csoportok egyikét azok az érintett magánszemélyek alkották, akik már elég önállóak és tájékozottak voltak, s emellett kellő jogérvényesítő képességgel rendelkeztek ahhoz, hogy ne csak ügyvédekien keresztül próbálkozzanak az ügyeik elintézéséhez szükséges archív iratok beszerzésével. Egy másik csoport az amatőr családfakutatóké: ez részben a saját családjuk történetét feltárni kívánó, részben az elhivatottságból vagy megbízásból más családok iratait kutató személyekből tevődik össze, akik a források kezelésében olykor jelentős szakértelmet fejlesztettek ki. Külön csoportba tartoznak azok az „amatőr” levéltárhasználók, akik térségünk politikai rendszerváltozásai után saját személyes múltjuk dokumentumait (például az életpályájukat befolyásoló munkahelyi minősítéseket vagy a róluk szóló titkos ügynöki jelentéseket) kívánták megismerni, vagy civil indíttatásra az elmúlt rendszer működésének dokumentált bizonyítékait akarták feltárni és nyilvánosságra hozni. Az előbbi alcsoport tagjai *információs önrendelkezésüket* (vagyis egyéni jogait) kívánják utólag érvényesíteni, az utóbbiak a társadalom *információs kárpótlását* (vagyis egy kvázikollektív jog érvényesülését) akarják elősegíteni.

A kutatói kör diverzifikálódása is látványos változásokat eredményezett az archívumok felhasználóinak összetételében. Egyrészt maguk a tudományok is diverzifikálódtak, másrészt olyan tudományágak művelői is az archívumokhoz fordultak, amelyek eddig nem szorultak archív dokumentumok használatára. A hagyományos értelemben vett történeiszek mellett megjelentek a kutatóterekben a zene-, művészet-, irodalom- és jogtörténeiszek, földrajztudósok, nyelvészek, közgazdászok, politológusok, szociológusok és más tudományok művelői, akik nemcsak a régmúlt „történeti” iratanyagát, hanem a közelmúlt és félmúlt dokumentumait is kutatják. Ehhez a kutatói csoporthoz sorolhatók a jóléti államok többnyire nyugdíjas kutatói, akiknek ugyan nincs tudományos fokozatuk vagy előéletük, de helytörténeti vagy üzemtörténeti kutatásaikat kintartóan, olykor magas színvonalon, forráskritikai szemlélettel végzik. Külön kategóriát képeznek továbbá a „szakemberek”, akik nem „kutatók” (értsd: tudományos kutatást végzők) a szó szoros értelmében, de a szakterületüket, munkájukat érintő valamely konkrét kérdésre az archívumokban keresnek választ – például diplomaták, tisztviselők, újságírók, építészek, kiállításrendezők stb.

Az új látogatói csoportok megjelentek a nyilvános vagy nyilvánosan működő magánlevéltárakban is. Magyarországon is találunk olyan magánlevéltárakat, amelyek ugyan nem regisztráltatták magukat nyilvános magánlevéltárként, de gyakorlatilag nyilvánosan működnek; ha viszont valamely levéltár nyilvános magánlevéltárként véteeti magát nyilvántartásba, akkor már nem dönthet szabadon például kutatóinak a megválasztásában, pozitív vagy negatív diszkriminálásában. Egy ilyen ügyről szól az adatvédelmi biztos egyik korai állásfoglalása: a közelmúlt egy történelmi személyisége műveinek és gondolatainak terjesztése céljából alakult alapítványi levéltár nyilvános magánlevéltárként regisztráltatta magát, kutatási szabályzatának tervezete azonban saját hatáskörben tartotta az iratok hozzáférhetőségének engedélyezését a kutató személyétől függően. (Más szóval, a történelmi személyiség szerepét kedvezően megítélő kutatók nagyobb hozzáférést kaptak volna az iratokhoz, mint kritikusai.)¹⁴

¹⁴ Állásfoglalás a nyilvános magánlevéltár kutatási szabályairól, 54/K/1995 (Majtényi, 1996: 265).

Ezzel együtt az archívumokat nem a laikusok tömege látogatja ma sem, hanem egyes sajátos csoportjaik vagy – szimbolikus értelemben – képviselőik. Kecskeméti Károly megfogalmazásában: a könyvtári demokrácia közvetlen, míg a levéltári demokrácia lényegében közvetett. Noha a könyvtári kutató is rászorulhat az információs pult mögött ülő referenzs könyvtárosok segítségére, és a saját iratait kereső laikus vagy a szakértő kutató akár közvetlenül is eljuthat a keresett anyagig, a különbségtétel fontos jellegzetességre mutat rá: a kutatói tevékenység ugyanis az archív anyagok társadalmi megismerhetősége tekintetében *intermediációs jellegű*, ennél fogva a kutathatóság biztosítása nemcsak a tudományos elit érdeke, hanem a publikációkon keresztül „másodfogyasztó” társadalomé is.

A globális/univerzális hozzáférés archívumi világképében a közvetítői szerep látzólag eltűnik, és mint annyi más, az interneten terjedő szolgáltatásnál, az *online* elérhető archívumok esetében is dezintermediációs folyamatok jelennek meg. (A dezintermediáció természetesen csak látszólagos: eltűnhet ugyan a levéltáros vagy a forráskiadó és -terjesztő, de megjelenik az internetes közvetítők és élőködők egész sora.)

A laikus internethasználók mint potenciális archívumi látogatók megjelenése új helyzetet teremtett, és magával hozta a kontextus ismerete nélküli vagy „pontoszerű” megismerés és továbbfelhasználás lehetőségét. Korábban is előfordult, hogy valaki egy szabadpolcos könyvtárban vagy egy levéltárban rábukkant egy könyvre vagy dokumentumra, és a kontextus ismerete nélkül messzemenő következtetéseket, sőt tudományos megállapításokat vont le belőle. Ha a kontextus megvolt az olvasó fejében, vagy volt benne egy másik kontextus, amelyet a pontoszerű felfedezés megtermékenyített, és ezáltal új értéket hozott létre, akkor az eljárás nem kifogásolható; ha viszont nem ez a helyzet, akkor igen kétséges az ilyen kutatás haszna. Ma viszont az extrakontextuális megismerés tömeges, és véletlenszerű elemekkel egészül ki (ennek egy sajátos vetületét tömegesen tapasztalják azok a tanárok, akik az internetről *copy/paste* módszerrel előállított dolgozatokat kénytelenek olvasni).¹⁵ Ehhez társul a mai tömeges internethasználat felületessége (ami három másodperc alatt nem töltődik le, azt azonnal leállítjuk, a *Google* második tíz találatáig csak ritkán jutunk el, a századikig pedig szinte sosem, függetlenül attól, hogy a találatok sorrendjét mi határozta meg), és ez a megállapítás lassanként elveszíti érték tartalmát: az ilyen információkezelés a biológiai és gondolati „túlélőgépeink” standard működési módjává válik az „információs társadalom” jelenlegi környezetében.

A kontextus fontosságát éppen a kontextuslebontó elméletek érvényességi körével illusztrálhatjuk: értelmiségi körökben ismeretes az az álláspont, amely szerint mindenki lehet művész, tudós, történész vagy archivista; ehhez nem kell iskolákat végznie, intézmények minősített tagjává válnia, kötelező ismeretanyagot elsajátítania; leegyszerűsítve, mindenki lehet mindenki és minden a szabad – sőt többes – identitásválasztása alapján; egyébként is a kategóriák megnevezése üres konvenció, bármit jelölhetünk bármilyen megnevezéssel. Egy ilyen álláspont azonban csak egy sajátos tudásközösségben és értékrendben „ül”, kontextusa nélkül értelmetlen fecsegésnek, egy

¹⁵ A globális hozzáférhetőség a felhasználóbarát online segédletek segítségével természetesen a tudományos elit tevékenységét is megkönnyíti, de az alapvető változást a laikus felhasználók megjelenése és archívumhasználatuk jelenti.

értelmiségi elit belterjes zagyvaságának tűnhet. Noha az ilyen elméletek éppen a korábbi kontextusok lebontását célozzák (Kelet-Európában kiegészülve azzal a sajátos igényrel, hogy az elmúlt rendszer megkövesedett struktúráit fellazítsák), a saját érvényességi körük biztosításához – és egyben „gondolati génjeik” továbbéléséhez – mégis szükségük van az összefüggések és a játékszabályok (nyelv, jelentés/tezaurusz, metaforák, rítusok, értékrend stb.) ismeretére, illetve betartására.

A megújító és egyben entropikus hatású, a korábbi rendezettség elemeit lebontó elméletek, társulva a kontextusfüggetlen globális hozzáférhetőség lehetőségeivel (vagy legalábbis illúziójával) azonban nem fedhetik el sem a minőség igényét, sem pedig a tudásközösségek szükségességét. Nem érthet mindenki mindenhez mindenkor és örökletesen, ebből következően illúzió, hogy a kontextus nélküli internetes archívumhasználat számos örömteli pozitív hatása mellett a létező játékszabályok között ugyanolyan értékű és alkalmazhatóságú szellemi termékeket produkál, mint az archívumi intézmények – egyébként korántsem ideális – „közvetett demokráciája”.

A fentiekből levonhatjuk azt a következtetést, hogy az archívumok társadalmi hatása szempontjából nem igazán relevánsak a nyilvános archívumok olvasótermi statisztikái, inkább a kutatók munkáinak száma, nyilvánossága, publikációik olvasottsága adhat támpontokat. Csalnak az internetes látogatottsági statisztikák is, módszertanilag és tartalmilag egyaránt.¹⁶

Mindaz egyszerűségeket is jelenti, hogy az archívumok közvetlen társadalmi hatását a nyilvános archívumi paradigmában is nehéz mérni, de a mérés a globális archívumi világkép jegyében még nehezebbé és még ellentmondásosabbá válik.

Hozzáférhetőség, megismerhetőség

Külön figyelmet érdemel a tárgyakban, de elsősorban az írott forrásokban tárolt információk, ismeretek és tudáselemek hozzáférhetőségének kérdése: egyfelől az, hogy az emlékezetőrző intézményekben lévő tárgyak, könyvek, dokumentumok eredeti célú felhasználásához mennyire tartozott hozzá a megismerhetőség, másfelől pedig az, hogy a másodlagos felhasználás során ki, milyen körülmények között, milyen célból férhet hozzá a könyvtárakban, múzeumokban, archívumokban őrzött gyűjteményekhez.

Már az *eredeti* célok között is megjelenik – változó mértékben – a korlátozott vagy korlátozatlan nyilvánosság, vagyis a meghatározott vagy meghatározatlan körben bárki számára való hozzáférhetőség, megismerhetőség. A modern értelemben vett, sokszorosított könyvek például elvben mindig is a nyilvánosságnak készültek, még akkor is, ha néhol csak egy korlátozott nyilvánosság (a beavatottak, az írástudók, a hatalommal ren-

¹⁶ Ennek anekdotikus példája, hogy amikor az OSA Archívum feltette a honlapjára a *Szex és kommunizmus* című kiállításának virtuális változatát (amely arról szólt, hogy az elmúlt politikai rendszer hogyan viszonyult a nemek kapcsolataihoz, a munkahelyi öltözködéshez, az abortuszhoz, a meztelességhez, a deviáns viselkedéshez, a háziulíkhöz stb.), jelentős emelkedés volt tapasztalható a honlap látogatottsági statisztikájában. Némi elemzés azonban rámutatott arra, hogy az új látogatók többsége valószínűleg a „szex” szóra kereső internethasználó, aki tévedésből került a Google-ban előkelő helyre indexált honlapra. Az ilyen látogatók egy részét persze ki lehet szűrni, mert csak egyszer lépnek a weboldalra és rögtön el is hagyják, de a kitaróbbak esetleg tovább próbálkoznak, hogy több szexet és kevesebb kommunizmust találjanak a honlapon.

delkező, a művelt vagy éppenséggel az ideológiailag megbízható személyek) számára voltak hozzáférhetőek. A múzeumi tárgyak egyik jelentős kategóriáját kitevő művészeti alkotások részben eleve a nyilvánosságnak készültek, mint például a köztéri szobrok vagy a festmények, bár ez a nyilvánosság is sokszor korlátozott volt, csak az uraság, a megrendelő vagy a műgyűjtő családi körére terjedt ki. Ugyanakkor voltak olyan alkotások is, például a mintegy talizmánként, szelencében hordott, megrendelésre festett arcképek, az erotikus ábrázolások vagy a rituális célokra szolgáló, csak a beavatottak számára megismerhető tárgyak, ezoterikus tartalmú művek, amelyek funkciójuk vagy témájuk révén eleve csak egy zárt kör számára voltak hozzáférhetőek. Az ugyancsak múzeumokban landoló személyes tárgyakat (és a bennük megtestesülő ismereteket) természetesen csak egy-egy személy és szűkebb családi, ismerősi köre használhatta fel eredeti funkciójukban. Hasonlóképpen a tömegtermelés használati tárgyai, avagy az egyedileg készült, de standardizált kivitelű és funkciójú paraszti munkaeszközök is, lényegüket tekintve hiába voltak ismertek a tágabb közösség számára, az egyedi darab – a hozzá tartozó információkkal együtt – csak a tulajdonosa vagy a használója számára volt megismerhető.

A meglehetősen széles megismerhetőségi skála az iratok esetében a magáncéllra használt, mnemotechnikai jellegű írásos segédeszközöktől, a juhász saját adminisztrációját megkönnyítő rovásos bottól a gazdálkodási egységek belső nyilvántartását szolgáló iratokon át az államszervezet egészének működését segítő köziratokig terjed: mindezek későbbi történetük során archívumokba, könyvtárakba vagy múzeumokba kerülhetnek. A legújabb korban pedig az iratok egy részénél, keletkeztetőjük vagy felhasználójuk közfunkciójából következően ugyancsak megjelenik a bárki számára elsődleges funkcióként biztosított megismerhetőség, még eredeti (nem levéltári) használatuk során, amint azt Svédország már 1766-ban törvénybe iktatta, és ahogy az mára a svéd alkotmányos rendszer egyik pillérévé vált. Ezek az iratok tehát nem attól válnak megismerhetővé, hogy levéltárba kerülnek (sőt, a gyakorlatban éppen attól válhatnak átmenetileg hozzáférhetetlenné, hogy bekerülnek a levéltárba).

A levéltárban őrzött iratok megismerhetőségének története már a másodlagos felhasználás körébe tartozik, függetlenül attól, hogy a másodlagos használat az eredeti céllal összhangban áll-e (pl. jogbiztosítás), vagy attól független (pl. nyelvészeti kutatások folytatása). Az archívumok évszázadokon, sőt évezredekken keresztül a titkoknak, az információs monopóliumoknak vagy az egyéb monopóliumok információs leképezéseinek a tárházai voltak, s használatuk a kiváltságosak (az információs vagy másféle hatalomból részesedők) privilégiuma volt. Ebből a privilégiumból lehetett juttatni – érdekből, kényszer hatására vagy jutalomként, de mindig korlátozó feltételek között – a kívülállókknak is, de az információs monopólium megmaradt. Sőt az olyan, egyébként nyílt, demokratikus berendezkedésű országok elvben szabadon kutatható archívumai esetében is, ahol a kutatáshoz formálisan *engedélyt* kell kérni, e monopólium szimbolikusan máig létezik. Mivel feladata a birtokosának vagy az uralkodónak és adminisztrációjának hatékony és kizárólagos szolgálata volt, számos levéltár magától értetődő természetességgel a nevében is viselte a „titkos” jelzőt, a bécsi Cs. Kir. Titkos Udvari Levéltártól a velencei *Scrittura Segreta* intézményén keresztül a porosz *Geheimes Staatsarchiv* gyűjteményéig, amelyről még a 19. század közepén is titkos levéltárnak írt titkos könyvet, melynek megszerezhetetlenségén Jakab Elek is kesergett említett székfoglá-

lójában (Jakab, 1877: 26). Bár a 19. század végén XIII. Leó pápa megnyitotta a világi kutatók szűk köre előtt, a Szentszék levéltára még ma is az *Archivio Segreto Vaticano* nevet viseli.¹⁷

A titkosság részben ma is fennáll, még a köziratok esetében is, noha a modern demokratikus jogállami berendezkedés elvei szerint az információs hatalommegosztás alapvető kívánalma a jelenlegi és a múltbeli közügyek megismerhetősége szűk körű, megindokolt kivételekkel, s e megismerhetőségnek ki kell terjednie a levéltárakban őrzött iratokra is. Mégis, az archívumokban őrzött titkok létének jelentős része ma is politikai döntés vagy érdekérvényesítés következménye.

Eltekintve az 1766-os svéd törvénytől, amely a ma „információs szabadságnak” nevezett jogintézmény alapjait fektette le – és ezért elsősorban a kurrens iratokra vonatkozott –, elsőként a francia törvényhozás deklarálta a forradalmi időszak második évében (1794-ben), hogy minden köziratot a Nemzeti Levéltárban kell elhelyezni, és minden francia állampolgár joga, hogy a levéltárban elhelyezett iratokról másolatot kérjen. A Nemzeti Levéltár olvasótermének megnyitása azonban még 48 évbe telt, és igen hosszú (és máig befejezetlen) az azóta tartó út, amely a liberális kutatási szabályzatok megszületésétől a nyilvánosan hozzáférhető segédletek készítésén át az internetes hozzáférhetőségig terjed. A folyamat befejezetlenségét és megtorpanásait bizonyítja az Európa Tanács ajánlásának szükségessége is a 21. század fordulóján.¹⁸

Meghatározó információs technikák

Az első nagy archívumi korszak meghatározó információs technikája – és egyben az archívumok létrejötté is – az írás. Az írásrendszerek kialakulásához vezető jellegzetes szükségleteket feltehetően a javak termelésével, felhalmozásával, illetve szétosztásával kapcsolatos tevékenységek bővülése és bonyolódása hozta létre. A rögzített, strukturált és visszakereshető információkat egyre jobban szabványosított és egyre általánosabb célra alkalmazható jellegű rendszerek segítségével tárolták; olyanokkal, amelyek az anyagi jószágok fajtájának és számának nyilvántartásától elindulva végül alkalmassá váltak elvont fogalmak és viszonylatok, például jogok egyértelmű rögzítésére és tárolására is, különböző nyelvek szintaxisát és szemantikáját tükrözve.

A tartalmukat, illetve céljukat tekintve egy egységként kezelendő rögzített információk, adategyüttesek tagolódtak, strukturálódtak, mai kifejezéssel élve: dokumentumokba rendeződtek. A dokumentumok mint önálló egységek elkülönülését az adathordozók (táblák, tekercsek stb.) strukturálódása is segítette. Az archívumok iratőrző funkciójának fejlődésével a dokumentumokat a kezelhetőség érdekében rendszerezni kellett, vagyis keletkeztetőjük, fajtájuk vagy keletkezésük időpontja szerint sorozatokba, iratcsoportokba kellett sorolni. A levéltártörténet feljegyezte, hogy Angliában pél-

¹⁷ Ez némiképp ironikussá tette a szerző vezetésével folyt összeurópai kutatás azon mozzanatát, amikor e titkos levéltárnak a saját hozzáférhetőségéről szóló adatokat kellett volna nyilvánosságra hoznia – válasz nem érkezett... (Az Európa Tanács megbízásából 48 ország nemzeti levéltári intézményeire, tudományos kutatóira és civil szervezeteire kiterjedő vizsgálat főbb eredményeit lásd Kecskeméti–Székely, 2005.)

¹⁸ Ajánlás a levéltárak hozzáférhetőségének európai politikájáról (2000).

dául már a 13. század elején iratfajták szerinti kronologikus jegyzékek készültek; az Angyalvárban őrzött titkos pápai levéltárban az okleveleket a 16. században országok szerint eltérő színű zsákokban és vasalt szekrényekben tartották (ugyanennek a levéltárnak a Párizsba szállításakor 1810-ben Napóleon már időrendben tartott, külön tokokban őrzött több száz oklevél együtteséhez jutott); Mária Terézia korában pedig a bécsi császári titkos levéltárban kötelező volt tárgyankénti, időrendi, illetve „dolog és anyagok szerinti” repertóriumok készítése (Jakab, 1877: 12–13, 16, 34).

Az olyan nagy ívű információtörténelmi korszakfelosztásokban, ahol az első „forradalmi változást” az írásbeliség kialakulásához kötik, a második korszakhatár általában a könyvnyomtatás feltalálása és elterjedése. Az archívumok esetében azonban a könyvnyomtatás (vagyis az eltárgyasult információs termék standardizált sokszorosítása) nem vált meghatározó információtechnikai tényezővé, mégpedig abból az egyszerű okból, hogy az archívumok *elsődleges* forrásokat őriznek, amelyek jellemzője az eredetiség vagy legalábbis az egyediség – más szóval az, hogy egyetlen vagy csak néhány példányban léteznek. Ha az archívumi világképek változásának korszakhatárául a francia forradalom által látványosan deklarált (bár elemeiben már évtizedekkel korábban fejlődésnek indult) modern levéltár-politika kialakulását tekintjük, akkor az új korszak meghatározó újdonságot jelentő információs technikáját a *metaadatok*, illetve *metainformációk* szisztematikus használata, illetve e metainformációk publikussá tétele és a kutatók rendelkezésére bocsátása jelenti.

A metainformációk kérdése két szempontból vált központi jelentőségűvé. Először is, a nagy levéltár-egyesítések és iratkoncentrációk új, mesterséges nyilvántartási és osztályozási rendszerek kialakítását tették szükségessé. Ennek ismert példája a francia Nemzeti Levéltárnak a nagy iratégetések és selejtezések után kialakított központosított rendezési koncepciója, amely tárgyi és formai szempontok szerint kialakított sorozatok mesterséges létrehozását vonta magával. Néhány évtizeddel később e koncepció kritikájaként született meg a proveniencia elvén alapuló archívumi rend. Másodszor, a felvilágosodás következményeként (ugyanakkor a felvilágosodás filozófusainak történelemfelfogásával szemben) az elsődleges források értékét új szemlélettel felfedező, pozitívista szellemű történetírás kiéhezett volt e források megismerésére – beleértve a források létének, hollétének, milyenségének ismeretét is. Ez az éhség új lendületet adott a 15. század végétől megjelenő forráskiadásoknak és a 16–17. századi kritikai forrástudománynak, s a történelmi eseményekre vonatkozó narratív források közzététele mellett ösztönözte az iratjegyzékek, monográfiák, forráskatalógusok sokszorosítását és – az iratörzés helyétől és intézményétől függetlenül – nyilvánosságra hozását is. Mind az iratörző intézmények használóinak helyszíni tájékozódását és az iratok megtalálását segítő katalógusok, mind pedig a kutatók általános tájékoztatását segítő forrásközlések azonban csupán egy korlátozott felhasználói kör, az iratok értelmezéséhez szükséges kontextus birtokában lévő művelt közönség szolgálatát célozták.

Az archívumi nyilvánosság második világháború utáni fejlődése, a kutatói kör szélesedése és a specializált levéltárak kutathatóvá válása, valamint az amerikai levéltárosok archívum-hozzáférési liberalizálási kampánya az archivált dokumentumokról szóló (meta)információk új generációjának, a felhasználóbarát keresési segédleteknek (*user-friendly finding aids*) a létrejöttét is szükségessé tette. E segédleteknek az a célja, hogy a hagyományos levéltárhasználó tudásközösségeken *kívül álló* laikus vagy ismeretlen

szakmai kompetenciájú potenciális felhasználók számára is eligazodást nyújtson az archívumok állományaiiban, és megkönnyítse egyes konkrét dokumentumok, illetve egyes témákhoz tartozó dokumentumcsoportok megtalálását és felhasználását. Más szóval, az ilyen segédlet látszólag leveszi a kontextus előzetes ismeretének terhét az archívum látogatójáról. Ebben rejlik azonban paradox hatása is: egyfelől megkönnyíti (inkább: meggyorsítja) a hozzáférést, másfelől viszont meg is nehezíti, mert kevesebb segítséget nyújt az értelmezéshez.¹⁹

A dokumentumokról szóló felhasználóbarát információk létrehozásához és átadásához hozzájárul a nemcsak szakmailag, hanem a személyközi kommunikációban is képzett referenz levéltárosok²⁰ helyszíni közreműködése, a különböző archívumi intézmények állományai közötti keresztreferenciák készítése, az archívumi anyagokat és/vagy az azokkal összefüggő eseményeket, ismereteket, alkotásokat bemutató kiállítások rendezése, ismeretterjesztő kiadványok megjelentetése, nyilvános viták szervezése, oktatási anyagok készítése, történelmi és más tárgyú tanórák behozása a levéltárba, vagyis – a mindezeket összefoglaló angol kifejezéssel élve – az *outreach* tevékenység is, amelynek felfutása ugyancsak a második világháború utáni korszak jelensége.

A legújabb, ma is alakuló korszak meghatározó információs technikája az automatikus adatfeldolgozás, közelebbről a számítógépes alkalmazások néhány jellegzetes típusa. A számítógépesítés hatása először a dokumentum-nyilvántartások, adatbázisok készítésében és kereshetőségében, majd a metainformációk belső, később nyílt hálózaton való távoli elérésének biztosításában jelentett alapvető változást. Ezt követően a különféle műfajok és formátumok technikai konvergenciáját jelentő digitalizálás vált tömegessé (az adattárolási kapacitás növekedésével és olcsóbbodásával párhuzamosan), és az archívumok kísérleteket tettek az eredetileg elektronikus formátumban létrejött dokumentumok kezelésére is. Végül a potenciális felhasználók által használt végberendezések (PC-k, mobil eszközök) tömeges elterjedése, a *de facto* szabvánnyá váló felhasználói felületek kialakulása és a széles sávú internetelés megvalósulása lehetővé tette a helytől független, a tér és idő korlátait jelentősen csökkentő hozzáférést is ehhez a digitális alapinformáció- és metainformáció-tömeghez.²¹

Ezek az új technikák egyaránt szolgálhatják a beavatott tudásközösségek és a szinte korlátlan kiterjedésűre duzzadó potenciális laikus felhasználói kör tagjait, noha műfaji és stíláriis jellegzetességeiknél fogva inkább az utóbbinak kedveznek. A legígéretesebb megoldásokat e téren az eltérő bejárás, megismerési útvonalak átjárhatósága, vagyis a „tudományos” és a „laikus” segédletek, keresési módszerek kontextusfüggő összekapcsolása képviseli. Az ilyen többszintű segédletek sem pótolhatják azonban az archívumok érdemi használatához szükséges tágabb kontextus ismeretét.

¹⁹ Félreértés ne essék: a kontextusismeret igénylő, „tudományos” hozzáférésnek nem kell okvetlenül merevnek és nehézkesnek lennie, és az amatőröknek szóló segédletek sem feltétlenül tudománytalanok és sekélyesek.

²⁰ Azok a levéltárosok, akik referenz könyvtáros kollégáikhoz hasonlóan a kutatók helyszíni eligazodását, a levéltári anyagban való tájékozódását segítik.

²¹ Bár éppen a digitális formátumú dokumentumok közép- és hosszú távú archiválása vetett fel olyan alapvető új problémákat, amelyeknek még csupán elméleti síkon létezik megnyugtató megoldása.

Kulcsmozzanatok és -problémák

Ha ismét végigtekintünk az archívumok fejlődéstörténetén, és ezúttal az archívumi funkciókon és az alkalmazott információs technikákon túlmenően az archívumok legjellemzőbb működési sajátosságait, működésük kulcsmozzanatait és azok meghatározó hatásait akarjuk kiválasztani mai nézőpontunkból, akkor az ókori és középkori levéltárak esetében a titkosság minden bizonnyal a legesélyesebb jelöltek között fog szerepelni. A titkosság – pontosabban az archívumokban őrzött dokumentumok és a bennük tárolt információk szigorú szabályokkal korlátozott megismerhetősége – egyenes következménye az archívumok birtoklási rendjének, illetve használatuk privilégiumainak.

A levéltárhasználat joga és a jogot követő levéltári gyakorlat híven tükrözte – és részben ma is tükrözi – az információk birtoklásának hatalmi aspektusait. Idesorolható – a megőrzött információ pusztá léte és rendelkezésre állása (ami a döntések meghozatalához, így közvetve a hatalom megtartásához és növeléséhez szükséges ismeretek kizárólagos felhasználását biztosítja);

- a gazdasági, politikai, illetve vallási/ideológiai hatalom eredetének és körülményeinek dokumentálása (ami a fennálló viszonyok vagy követelések jogosságát és legitimitációját van hivatva igazolni);
- az információk megosztásának, az archív dokumentumok megismerésének engedélyezése (ami egy privilégium önkényes megadásának kegyes lehetőségét biztosítja); valamint
- az őrzött adatok, információk külső kontroll nélküli „szabad interpretálásának” lehetősége (egy olyan korban, ahol az „evidencia” nem a hiteles dokumentumokkal igazolt bizonyítékokat, hanem a meggyőzés képességét jelentette).

(Az információs hatalom megosztásának gondolata az archívumok vonatkozásában egyedül az antik demokráciák levéltárainál jelenik meg, e demokráciák térben és időben behatárolt fennállása alatt.)

A működési sajátosságok mellett minden nagy archívumi korszaknak megvoltak az archiválással, az archívumok működtetésével kapcsolatos alapvető problémái is. Az ókori és középkori levéltárak túlnyomóan titkosságon vagy korlátozott megismerhetőségen alapuló működése szinte kizárólagos territorialitással párosult – más szóval, a tömeges iratmásolások 18. századi megindulásáig a dokumentumokat jellemzően egy példányban, egy helyen őrizték meg. Ezt a helyet (az archívumot mint intézményt) pedig fizikailag koncentráltan, jellemzően egy épületben vagy épületegyüttesben alakították ki. Ebből adódott alapvető problémája, a sérülékenysége is – nem elsősorban az adathordozók sérülékenységét (az írás elhalványulásának vagy a papirusztekercsek elrothadásának veszélyét), hanem az egész archívum biztonsági kockázatait érte rajta. Egy-egy természeti katasztrófa, háborús dúlás vagy szándékos rombolás esetén az archívumokban őrzött dokumentumok, emlékezetőrző és jogbiztosító funkciójukkal együtt megsemmisültek.

A modern, nemzeti levéltár-politika már megszületésekor éppen azért deklarálta az archívumok hozzáférhetőségét – mai értelemben az aktanyilvánosságot –, hogy szakítson a régi rend titkosságon alapuló privilégiumaival. A nyilvánosság azonban lényegi-

leg csak deklaráció maradt, a nemzeti levéltárak működésének kulcsmozzanatává nem az általános hozzáférhetőség, hanem a korábban szervezeti és területi keretek között szervezen kialakult és fenntartott archívumok iratanyagának központosítása, selejtezése, összevonása vált.

A levéltár-összevonások bármilyen nagy ívű koncepciók alapján történtek is, végső soron iratrendszerelési válságot idéztek elő: a helyfüggő, szervezethez kötött vagy hatalmi viszonyokat tükröző, szervezen kialakult helyi levéltárak tartalmi, formai vagy időrendi alapon létrehozott iratrendszerei nem voltak alkalmasak arra, hogy megőrizték a dokumentumok használatához szükséges kontextusok teljes körét egy centralizált, nemzeti levéltári rendszerben. E probléma felismerése évtizedekig tartott és végül a provenienciák elvének, valamint az irattalagok tiszteletben tartásának kimondásához vezetett, de kodifikálása – mint korábban hivatkoztunk rá – csak a 19. század legvégén történt meg.

A liberalizálódó hozzáférés korszakában az archívumok működésének legjellemzőbb mozzanata a nyilvános olvasótermek megnyitása, illetve a meglévők kibővítése és szolgáltatásaik kiterjesztése volt. Nemcsak a kutatók száma nőtt meg, és összetételük bővült ki, hanem az archívumok szolgáltatásainak köre is. Az új szolgáltatások egy része a professzionális kutatók igényeinek kielégítését célozta (bár ez egyszerűsége miatt egybeesett az archívumok fenntartóinak és üzemeltetőinek a szakmai érdekeivel, nevezetesen az anyag feldolgozásának, leírásának és katalógizálásának igényével is), más részük pedig az eddig még meg nem szólított laikusok becsalogatását az archívumokba (ide tartoznak a már említett *outreach* tevékenységek). A modern közlevéltárak java legalábbis felhasználóbarát kutatóhelyé alakult, de némelyikük kulturális központtá, sőt az *infotainment* mindkét alapfunkcióját betöltő, izgalmas és vonzó ismeretterjesztő intézménnyé vált.²²

Ebben a korszakban a demokratikus országokban a hozzáférés privilégiumból joggá vált, s így a nyilvánosság vált a főszabállyá, a titkosság pedig a kivétellé. Természetesen a nyilvánosság főszabálya csak a „köz” határain belül érvényesül, a „magan” területére nem terjed ki. A modern jogállami demokráciákban a személyes szféra információs védelme (az információs önrendelkezés) és a közszféra információs átláthatósága (az információs szabadság) egyenlő súlyú alapjogok. Az információs szabadság elvének kiterjesztéseként vagy azzal rokon információs alapelveként fogható fel a történeti információk megismerésének szabadsága is, és ez – az archívumok sajátosságaiból és az archivált dokumentumok tartalmából következően – olyan információkra is kiterjed, amelyek valaha a személyes szférához tartoztak, sőt a közelmúlt dokumentumai esetében oda tartoznak még ma is. Az ilyen információk megismerhetőségét az adatvédelmi és a levéltári törvények korlátozzák, és ez jelenti az archívumokban őrzött dokumentumok kutathatóságának egyik alapvető – bár legális és egyben legitim – korlátját. A határ kije-

²² Ausztrália nemzeti levéltárába (*National Archives of Australia*) például a gyerekek szinte behúzzák a szülciket, hogy egy-egy híres hajóskapitány hangfelvételét meghallgassák, a szülők pedig jól szórakoznak az aktuális kiállításon (ami a szerző ottjártakor éppen a bevándorlók magukkal hozott étkezési kultúráját mutatta be). A nemzeti levéltár által kiadott *Memento* című folyóirat színvonalas ismeretterjesztő magazin, amely az archívumot, az archiválást és az archív anyagok használatát magyarázza (és reklámozza) a nagyközönségnek.

lölésével azonban a közelmúlt és a félmúlt kutatói általában elégedetlenek, és azt a kutatási szabadság indokolatlan korlátozásának tartják.

A másik alapvető korlát a közinformációkat – magyar terminológiával: közérdekű adatokat – tartalmazó dokumentumok elzárása a nyilvánosság elől. Nemcsak a közlevéltárba ritkán kerülő államtitkok tartoznak ide, hanem a különféle rezsimiek „bizalmas”, „csak belső használatra” vagy „nem nyilvános” jelzésekkel ellátott iratai is, amelyek között még ma is vannak időhatár nélkül titkosítottak is. Ezen felül egyes országokban vannak más hozzáférés-korlátozási szempontok is, például az üzleti titkok hosszú távon is érvényesíthető védelme vagy az iratok adományozójának egyéni kikötései. E szempontok érvényesülésének időbeli és térbeli kiterjedése jogi érveléssel, jogi úton vitatható. Van azonban egy olyan tényező, amellyel szemben a jogi érvelés hatástalan, és ez a politikai akarat, amely magában a jogalkotásban, a jogszabályi rendelkezések meghozatalában nyilvánul meg. Mind a már hivatkozott összeurópai vizsgálat, mind a kutatói tapasztalat azt bizonyítja, hogy a múlt egyes politikailag kényes iratanyagainak a nyilvánosság elől való elzárása nemcsak egyes volt kommunista országokra jellemző, hanem nyugat-európai demokráciák és más országok esetében is létező jelenség. Összefoglalva: a nyilvános levéltárak korszakában a legfontosabb problémát éppen a hozzáférés korlátozása, pontosabban a hozzáférési korlátok meghúzása, a határok pontos kimunkálása jelenti.

Napjaink formálódó archívumi világképének számos olyan jellegzetessége, alkotóeleme van, amely markánsan megkülönbözteti az előző korszakokéitól. Az archívumok működésének mai kulcseleme azonban minden bizonnyal az információtechnológia, ezen belül a digitalizálás és a hálózati technológiával párosuló számítógépes adatfeldolgozás. Az „informatikai forradalom” hatása közvetve vagy közvetlenül érzékelhető számos változásban, amelyek alapvető hatást gyakoroltak az archívumok létrejöttére és működésére. E helyütt nincs mód sem e változások, sem az általuk felvetett problémák részletes taglalására, csupán a legfontosabbak megemlítésére szorítkozhatunk. Részben magának a számítógépesítés által keltett „technikai információéhségnek” (részben pedig a számítógépes információfeldolgozás és kapcsolattartás által lehetővé tett, sőt serkentett intézményi fejlődésnek) is tulajdonítható az irattermelés egyre növekvő üteme, az irattermelés pedig az archívumok nyersanyagát állítja elő. Tanúi lehetünk az információ- és dokumentumkezelési szervezeti monopóliumok felbomlásának: a digitális formában létező kurrens iratok kezelése, további feldolgozása ma már nemcsak a keletkeztető szervezet privilégiuma, hanem kapcsolati partnereié is; hasonlóképpen az elektronikus archív iratok kezelése is *de facto* kikerült (ha *de jure* nem is) az archívumi intézmények kizárólagos hatásköréből. Új lehetőségek nyíltak a digitális formátumú dokumentumok elosztott, kváziközösségi tárolására, és új, digitális adattárolásra szakosodott üzleti szervezetek jelentek meg a piacon, meredeken felfutó keresletet generálva. A modern levéltárelmélet egyes szakemberei a jelenkort egyenesen az intézményes letétbe helyezés és felelős őrzés utáni (*post-custodial*) korszaknak nevezik, amelyben a dokumentumok megőrzése, feldolgozása és hozzáférhetővé tétele már nem a nemzeti vagy magánarchívumok kizárólagos feladata.

Az archívumok eddigi történetének legmerészebb víziója (megítélésünk szerint filozófiai és gyakorlati szempontból egyaránt inkább illúziója) azonban az, hogy a digitális technika segítségével elvben *minden* információ archiválható, *örökre* megőrizhető és

bárhol, bármikor felhasználható. Ha most itt el is tekintünk a „korlátlan” információfeldolgozási képesség elosztási kérdéseinek és hatalmi, társadalomszervezési implikációinak elemzésétől, meg kell említenünk, hogy az archiválás több ezer éves történelme mindig magában foglalta az értékelés és a szelektálás mozzanatait; minden dokumentum, minden információ megőrzésére nincs is szükség. Ráadásul vannak az életnek olyan átmeneti információs jelenségei, amelyeknek a megőrzése és mindenki számára felhasználhatóvá tétele hasonlatos egy előnytelen grimasz kimerevítéséhez valamilyen mozdulatusból, ami kísértést ébreszt a kontextusidegen felhasználásra. Ezen túlmenően az *emberi emlékezet*, a maga sajátos változásaival együtt, a kultúra alapvető eleme, ezt a „terhet” nem szükséges levenni utódaink válláról.²³

A legfontosabb problémák azonban – túl a filozófiai jellegűeken – gyakorlatiak. Egyik részük a digitális információ jelenlegi felhasználását, másik részük a közép- és hosszú távú megőrzését érinti. Minden internethasználó tapasztalja a digitális információtömeg megismerésének mennyiségi problémáit: egy közepesen sikerült keresőkérés könnyen eredményezhet több tízezer találatot, amelyek közül nyilvánvalóan csak az első tíz vagy néhányszor tíz találat megtekintésére van lehetőségünk. A gyakorlottabb internethasználók pedig a minőségi problémákat is ismerik: a kontextus ismerete nélkül a számunkra értékes, releváns információkat nem lehet megkülönböztetni a szeméttől, vagyis az elavult, hiányos, nem hiteles, utóközlésben megjelenő, véletlenül vagy tendenciózusan megváltoztatott információtól, a ténytől a véleményétől, az egészet a résztől stb. A kontextus ismerete a hagyományos archívumok használatának is egyik feltétele, de a beláthatatlan kiterjedésű hálózaton erre csak előzetes ismeretekkel felvértezve vagy soklépcsős iterációs folyamat eredményeképpen, esetleg a megismerhető világ szándékos leszűkítése, szegmentálása révén van esélyünk. A probléma enyhítésére egyfelől a már említett intelligens ágensek, másfelől a hálózati keresés általános intelligenciájának mint beépített szolgáltatásnak a javítását célzó újítások – például a szemantikus web megalkotására vonatkozó elgondolások – kínálnak jövőbeli megoldásokat.

A digitális információ közép- és hosszú távú megőrzése megoldatlan. Az összámtógépek, programok és adathordozók megőrzésétől és „paleo-számítástechnikusok” képzésétől a rendszeres és kumulálódó feladatot jelentő migráltatáson²⁴ át egészen az „információ az információról” típusú megoldásokig²⁵ és az univerzális virtuális számítógép koncepciójáig²⁶ több, elméletileg megalapozott megoldás és kritériumrendszer létezik,²⁷ a gyakorlatban azonban ma még a hosszabb távú archiválási szükségletek kielé-

²³ Az „örök emlékezet” víziójával és hatalmi-politikai-üzleti marketingjével szemben több kortárs szerző felveti „a felejtéshez való jogot”, a feledékenység társadalmi előnyeit (Johnson–Blanchette, 2002). Noha a rendszerváltás utáni magyar viszonyok között e gondolatnak visszatetsző akusztikája lehet, ne feledkezzünk meg arról, hogy a személyes szabadság számos korai leltárának integráns része volt az újrakézdés, az új élet és az új identitás – vagyis a közösségi emlékezet időbeli és térbeli korlátozása.

²⁴ A korábbi formátumban készült, illetve tárolt elektronikus adatállományokat időről időre konvertálják (migráltatják) a mindenkori aktuális formátumokra, az eredeti funkcionalitás, megjelenítés és hitelesség lehetőség szerinti megőrzésével.

²⁵ Ilyenkor nem magát az információt, hanem újbóli előállításának receptjét tárolják.

²⁶ Eszerint minden jövőbeli digitális állomány létrehozásánál ugyanazt a szabványos kódolási eljárást kellene alkalmazni, ami lehetővé tenné, hogy azok az aktuális környezettől függetlenül egységesen visszafejthetők és használhatók legyenek.

²⁷ Minderről bővebben lásd Székely, 2005.

gítésére is csupán olyan törekvések tapasztalhatók, amelyek meghosszabbítják az elektronikus dokumentum-formátumok felhasználhatóságának időtartamát, és elvileg biztosítják egy későbbi migráció lehetőségét. A minden információ örök megőrzésének víziójával szemben ma éppen hogy a megőrzendőnek ítélt információk, vagyis a kollektív emlékezet egy részének elvesztése várható az elkövetkező egy-két évtizedben.

Mindazonáltal már ma is lenyűgöző méretű digitalizálási és archiválási projektek folynak; közülük is a legambiciózusabb talán az *Internet Archive* (<http://www.archive.org>), amely az interneten valaha is elérhetővé vált (és a jövőben elérhetővé váló) összes weboldal archiválását tűzte ki célul. Az *Internet Archive* „időgépes” szolgáltatásával e tanulmány nyomdába adásakor már több mint 85 milliárd weboldal volt elérhető 1996-tól napjainkig terjedő, számos időpillanatra vonatkozó állapotában. A digitális archiválás emellett az archivált objektumok műfaji változatosságának növekedését, s egyúttal kezelési módszereik konvergálását eredményezi.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a létező levéltárak és más intézményes archívumok mostantól kizárólag a digitális dokumentumok, objektumok gyűjtésének, megőrzésének és hozzáférhetőségének problémáival foglalkoznának, feladva értékes történelmi dokumentumaik ápolását és őrzését. Inkább az a jellemző, hogy e feladatokra új szervezetek jönnek létre, többnyire magánkezdeményezésből, bár vannak állami intézmények is, mint például a magyar Nemzeti Digitális Archívum, amely a kulturális javak digitális formában történő megőrzését végzi, biztosítva hozzáférhetőséget és kereshetőséget az interneten.

Szakemberek és társintézmények

Mielőtt összegeznénk eddigi áttekintésünk tanulságait, vessünk még egy pillantást az archívumi szakemberek kiletére és szerepére, az archivista szakma fejlődésére és az emlékezetőrző társintézményekkel kialakított viszonyára, valamint – jelzésszerűen – a társintézmények fejlődésére is.

Az archívumok első nagy korszakában a kulcsszakember az írnok, az írástudó volt, aki képes volt az információk rögzítésére és visszakeresésére, értelmezésére; illetve az előző funkciókkal együtt az őrzés feladatát is ellátó ókori specialista, aki az *archiota*, *archivarius*, *archivista*, *chartularius*, *tabularius*, *camerarius* és egyéb neven említett tisztségeket töltötte be. Az ókori könyvtárak is nagyjából egy időszakban alakulhattak ki a levéltárakkal; az írástudás és az őrzés itt is az ókori szakemberek alapvető feladataihoz tartozott. Természetesen az ókori könyvtárak is kézirásos szövegeket őriztek, amelyek eredetileg egy példányban léteztek (így látszólag megfeleltek az elsődleges források egyik jellemző kritériumának), azonban e szövegek két tekintetben is alapvetően különböztek a levéltári dokumentumoktól. Az egyik különbség tartalmi volt: amíg az ősvéltárak a napi ügyekkel, illetve a fennálló viszonyok igazolásával kapcsolatos dokumentumokat őrizték, addig a könyvtárakban rituális szövegeket, krónikákat, tudományos fejtegetéseket, vallásos intelmeket és hasonló műveket gyűjtöttek össze. A másik különbség a hozzáférhetőségben rejlett: a rituális szövegeket és más kéziratokat másolták és a kiváltságosok uralkodói vagy egyházi csatornáin keresztül beavatottak számára terjesztették is; ez az archívumi dokumentumokkal jellemzően nem fordult

elő. A mai múzeumok őseit az uralkodói kincstárakban, magángyűjteményekben fedezhetjük fel; itt a szakember tudásához a szó szoros értelmében vett írástudás talán kevésbé tartozott hozzá az első időkben, de az érték- és forrásismeret mindenképpen (ez pedig nagy állományú, hosszú időn át fennálló kincstárak esetében valamilyen információrögzítő, nyilvántartó rendszer használatát is feltételezi).

A nemzeti levéltárak kialakulásának kulcsszakembere nem az írástudó őr, hanem az új koncepciót kidolgozó és végrehajtó tudós, politikus és bürokrata volt. Ők dolgozták ki a nagy irategyesítéseket, összevonásokat és az új nyilvántartási rendszereket, végrehajtották a selejtezéseket és iratégetéseket, s létrehozták a modern levéltári politika alapjait. A könyvtárak ebben az időszakban már zömmel nyomtatott forrásokat őriztek (értékes kéziratgyűjteményeik mellett), és inkább voltak a kutatás helyszínei, a tudomány szabadságának gyakorlati érvényesülését kínáló territóriumok, mint a levéltárak, ahol a kutató életét bürokratikus eljárások, engedélyeztetési procedúrák és önkényes hozzáférési korlátozások keserítették. Ez az a korszak, amikor a múzeumok közgyűjteményekké és egyúttal – eleinte magánkezdeményezésekre, de az állam által felkarolva – a nemzeti nagyság és a nemzeti érzület kifejezőivé váltak, és ekkor váltotta fel a korábbi magángyűjtemények esetlegességét a rendszerezés és a teljességre törekvés.

A nyilvános archívumok korszakával vált kulcsfontosságúvá a mai fogalmaink szerinti levéltáros szerepe, aki a levéltári anyag feldolgozását, a segédletek előállítását végzi, járatos az anyag belső összefüggéseiben, és kommunikál a kutatóval. Erre az időszakra esik a levéltáros szakma önállóságának, szakmai szervezeteinek (sőt világszervezeteinek, a Nemzetközi Levéltári Tanácsnak) a kialakulása is, főként amerikai kezdeményezésre; és ugyancsak ennek a korszaknak a terméke az önálló tudomány rangját kivívó, az információs tudományok egyik szakágát képviselő archivisztika is, melynek kiépülését paradox módon éppen a korábbi archívumi paradigmába már nem beleilleszthető jelenségek felbukkanása, az új paradigma formálódása ösztönözte. A könyvtártudomány elismertetése kevesebb gondot okozott, sőt a mai értelemben vett informatika kialakulásának egyik gyökere éppen a könyvtári információs rendszerek kialakulásából, koncipiálásából eredeztethető; ez a fejlődés inkább tekinthető szervesnek, intenzív jellegűnek, mint az archivisztikáé, amelynek éppen saját eddigi szakmai szabályainak megkérdőjelezése, újraértelmezési igénye adott lendületet. Érdemes megjegyezni, hogy a levéltárosok komoly szakmai küzdelmet folytattak a könyvtárosi, illetve a *records management* szakma művelőitől való megkülönböztetésük kivívásáért. A régész-muzeológus szakma addigra már meglehetősen specializálódott mind képzetét, mind tudományos rangját tekintve, noha a múzeumok ebben a korszakban elsősorban nem a tudományos arculatukat kívánták erősíteni a nagyközönség szemében, hanem inkább ismeretterjesztő szerepüket hangsúlyozták, és a turisták magukhoz vonzására törekedtek. Az *outreach* tevékenységek a közgyűjteményeket őrző múzeumok működésének, fenntartásának, sőt létük legitimitásának is elengedhetetlen elemévé vált.

A mai korszak kulcsszakembere az informatikus, aki egyrészt képes az archívumi nyilvántartó rendszerek számítógépesítésére, szakinformatikusi képességei lehetővé teszik számára a levéltári anyagok összefüggéseinek megértését és jellemzők adatbázisba szervezését; másrészt mennyiségi és minőségi szempontok figyelembevételével megtervezi és végrehajtja az analóg formában létező archívumi anyagok digitalizálását;

harmadrészt pedig a digitalizált anyagokat hozzáférhetővé teszi a helyi hálózaton, a korlátozott hozzáférésű, de helytől független hálózatokon, illetve a nyilvános interneten. Az informatikus szerepe ma a könyvtáros, sőt egyre inkább a régész-muzeológus szakmában is meghatározó, s ez a felsőfokú képzés szakpárosításaiban, illetve a speciális szakinformatikai képzési irányokban is tükröződik.

A három emlékezetörző intézménytípus működésében nemcsak az informatikus, mint kulcsszakember szerepe, hanem maga az informatizálás is konvergenciajelenségeket okoz, ennek okai pedig a digitalizált objektumok hasonló tárolási, rendszerezési, feldolgozási, leírási, indexelési problémáiban, illetve hasonló keresési, megjelenítési, hozzáférési módjaiban fedezhetők fel. A könyvtári digitalizálási és archiválási projektek között jelenleg a nagy riválisok a *Google* és a *Yahoo* programjai: mindkét cég könyvek digitalizálását, elektronikus formában való archiválását és az interneten keresztül szabadon hozzáférhetővé tételét tűzte ki célul. A már említett *Internet Archive* pedig egy kapcsolódó projektjében az ókori alexandriai könyvtár teljesítményéhez hasonlóan minden valaha kinyomtatott könyv összegyűjtését, digitalizálását és teljes szöveges keresési lehetőséget is biztosító *online* elérhetőségét próbálja megvalósítani. A múzeumi digitalizálás ma már a tárgyak kvázi-háromdimenziós megjelenítésére, terek virtuális bejárására, sőt a virtuális valóság eszközrendszerével a tárgyak és terek valóságközeli érzékeltetésére is kiterjed; emellett olyan innovatív hibrid megoldásokat is eredményez, mint például a magyar kronoszóp, amely a mai valós látványra rávetíti a rekonstruált épületek, városrészek virtuális képét.

A globális hozzáférés víziójának korában a felhasználó számára összemosódnak a szakosodott emlékezetörző intézmények közötti különbségek, de ez korántsem teszi feleslegessé az ilyen intézményeken belül és körülöttük kialakult specializált tudásközösségek létét, mert a feldolgozás, tárolás és megjelenítés konvergenciája mögött továbbra is szükség van a könyvtárosi, levéltárosi, illetve régész-muzeológusi ismeretekre és tudásra. Internetes *infotainment*-univerzalisták képzése nem oldja meg a kutatás problémáit; sőt, a digitalizálás által kínált új összefüggések érdemi feltárása inkább több transzdiszciplináris erőfeszítést igényel, mintsem kutatási könnyebbséget nyújtana. A humán szellemi erőfeszítés terheit részben átvállaló szakértői rendszereket és a mesterséges intelligenciára épülő programokat is eredendően a meglévő differenciált, szakmaspecifikus tudással kell feltölteni.

Az archívumi szakma és szakértelem fejlődését információelméleti megközelítéssel is áttekinthetjük, a szakemberek tevékenységét az általuk végzett információs műveletek (előállítás, rögzítés, feldolgozás, tárolás, továbbítás, sokszorosítás stb.) szempontjából vizsgálva. Ha általánosságban az információs műveletekhez próbálunk jellemző szakmacsoportokat társítani (Z. Karvalics, 2004: 59), akkor a levéltáros valószínűleg az információ *tárolását* végző szakemberként fog szerepelni a párosításban. Az archívumi intézmények és szakemberek funkciói tekintetében azonban nemcsak az információ tárolása, hanem annak feldolgozása, hozzáférhetővé tétele, illetve sokszorosítása egyaránt elsődleges jelentőséggel bír a különböző archívumi korszakokban.

A tárolási művelet mint az archívumok alapfunkciója az archívumok történetének állandó, központi eleme. Ehhez a művelethez a fejlődés során – egy kivétellel – kumulatív módon társulnak a további információs műveletek, amelyek az újabb archívumi korszakokban jellemzővé, meghatározó fontosságúvá válnak. A tároláshoz az ókori le-

véltárak esetében a tárolást *megelőző* információs művelet, a *rögzítés/kódolás* művelete (az írnok, az írástudó feladata) társul: ez az a művelet, amely a későbbi archívumi intézmények jellemző információs műveleti portfóliójából eltűnik. A nemzeti levéltárak kialakulásának korszakában a tárolás mellett a *feldolgozás*, a rendszerezés válik kiemelt jelentőségűvé (mikro- és makroszinten egyaránt); a publikus levéltárak korszakában a tárolás és feldolgozás mellett a *hozzáférhetővé tétel* lesz meghatározó, míg a globális archívumok korában mindehhez még a *sokszorosítás* művelete társul. (A sokszorosítás a digitális formátumú dokumentumok esetében is hasonló művelet, mint ami a könyvnyomtatás esetében történik: az eredeti és a másolat között lényegében eltűnik a különbség.) Mind a hozzáférhetővé tétel, mind a sokszorosítás az archívumi anyagok megismerhetőségét segíti elő. Megjegyzendő, hogy a levéltáros által végzett hozzáférhetővé tétel műveletében a kontextuális elem a hangsúlyosabb (noha a levéltáros természetesen a fizikai hozzáférést is biztosítja), míg az informatikus általi hozzáférhetővé tétel műveletében a technikai elem az elsődleges (noha az informatikus egyúttal bizonyos kontextuális kapcsolatokat is biztosít).

Kontinuitás vagy paradigmaváltás?

Áttekintésünkben sorra vettük az archívumok létének, funkcióinak és működésének legfontosabb jellemzőit, kiemelten az információkezeléssel kapcsolatos szempontokat, és igyekeztünk bemutatni állandó és változó elemeiket a hipotetikusan felvázolt négy nagy korszakban.

Az archivisztikai szakirodalom – talán az informatikai forradalom hatásait taglaló modern és posztmodern írások kivételével – szellemében az archívumok történetének folytonosságát tükrözi. Számos olyan megfogalmazással találkozhatunk, mely szerint egy mai irat lényegét tekintve nem különbözik távoli elődjétől, a szervezetek működése (beleértve az államszervezetet, az egyházakat és az intézményeket) kontinuumot alkot. Ha elfogadjuk, hogy a származást és a birtoklást igazoló okiratok nem különböznek funkciójukban az ókortól a 21. századig, a mezopotámiai cserépiratok egy mai gazdaság nyilvántartásától, az írástudók a mai leltározóktól, az iratok hajdani őrzői a mai levéltárosoktól, mindez azt sugallhatja, hogy a mindenkori archívumok lényegüket tekintve azonosak a maiakkal. A levéltáros szakma is szívesen hangsúlyozza az állandóságot, a folyamatos fejlődést, mintegy bizonyítva, hogy a levéltár örök.

Ugyanakkor ismeretesek a nagy levéltári forradalmak (és ismert a forradalmak hatása is a levéltárakra), és forradalmi változások nélkül is megjelennek új funkciók, új célok, új működési módok az archívumok története során. Vannak olyan elemek is, amelyek ugyan korábban is részét képezték az archívumi gyakorlatnak, de akkor nem volt meghatározó súlyuk, a levéltári világkép más fontos elemeit befolyásoló, megtermékenyítő, átalakító szerepük – egy más korszakban viszont a levéltár-politika frontvonalába kerültek. Azt is láthatjuk, hogy korszakváltáskor egy-egy hatás nem okvetlenül csap át saját ellentétébe, hanem esetenként más hatások, problémák kerülnek előtérbe.

Vajon melyik az erősebb vonás, a kontinuitás vagy a korszakokra tagolódás? Vajon hogyan jutunk közelebb az archívumok fejlődéstörténetének, állandóságának és változásainak megértéséhez: a folyamatosság felmutatásával vagy az egymást követő kor-

szakok sajátosságainak feltárásával? Feltételezésünk szerint az utóbbi módon. Elemzésünk arra kívánt rámutatni, hogy az archívumok történetében az állandóság vitathatatlanul meglévő jegyei mellett egyes történelmi korszakokban új konstellációk jöttek létre az archívumok létét meghatározó körülményekben, lényegi változások történtek az információk birtoklásában, feldolgozásában és hozzáférhetőségében, és e változások együttvéve olyan, egymástól jól elkülöníthető archívumi világképeket eredményeztek, amelyek a vizsgált szempontok mindegyike tekintetében markáns különbségeket vagy sajátos együttállásokat mutatnak.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az egyes archívumi világképek érvényességét nehezen lehet egzakt módon korszakokhoz kötni, megváltozásukat konkrét történelmi fordulópontokhoz, cezúrákhoz társítani. Ez alól talán csak a francia forradalom képez kivételt, de a forradalom levéltári törvényei által deklarált változások egy része is valójában már korábban megindult a különböző európai országokban. Ráadásul nem mindenhol párhuzamosan, azonos ütemben zajlott a fejlődés, nem egyszerre következtek be a lényegi változások az archívumok életében, mint ahogy eltérő ütemben alakultak a levéltári változásokat kiváltó történelmi fejlemények is. Eddigi elemzésünkben (az ókori Kelet archívumain kívül) kimondatlanul csak a „fejlett” Nyugat történelmi folyamatait vettük alapul – de ezen belül az egyes országokban, világrészekben így is eltérő prioritásokkal, egymásba csúszó fejlődési síkokkal, tartósan továbbélő jelenségekkel találkoztunk. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az archívum eredendően kumulatív üzem, napi gyakorlatában és történelmi távlataiban egyaránt, és így magával hordozza a múlt világképeinek közvetett lenyomatait is. Talán nincs is olyan történelmi pillanat, amikor ezek az archívumi konstellációk tiszta formájukban lennének megragadhatók, mégis úgy tűnik, hogy javasolt rendszerünkben világosan elkülöníthetők a különböző egyensúlyi állapotok, ideálok, absztrakciók – egyszóval az archívumi világképek és az azokhoz igazodó gyakorlatok.

Rendszerezési javaslat

A négy archívumi világképet most már nevezzük nevén: a *jobbiztosító*, a *nemzeti*, a *publikus* és a *globális* archívumi világképről már elegendő információnk van ahhoz, hogy elkülönítsük őket egymástól az archívumi intézmény mindenkori célja, szervezete, tulajdonosa és célközönsége szerint; meghatározhatjuk az alkalmazott kulcstechnikákat, a szaktudást, a jellemző információs műveleteket, valamint ezek legfontosabb gyakorlati hatásait és problémáit; és nagyjából elhelyezhetjük e világképek érvényességét a történelem időtengelyén, párhuzamba állítva az emlékezetörző társintézmények fejlődésével.

Az alábbi táblázatban összegezzük mindazokat a lényeges szempontokat, amelyeket eddigi elemzésünk során figyelembe vettünk.

Elnevezés	Elsődleges vagy új cél	Kulcsintézmény	Tulajdonos	Használók, célközönség	Kulcs-technika	Kulcs-szakember	Információs művelet	Hatás, kulcs-mozzanat	Problémák	Korszak	[Könyvtárak]	[Múzeumok]
JOGBIZ-TOSÍTÓ	jogok, birtoklás, hatalom, származás igazolása	magánlevéltár	a létrehozója	az uralkodó, a tulajdonos (és hivatalnokai)	írás	írnok	rögzítés/kódolás + tárolás	titkosság	az archívum sérülékenysége	Kr. e. ~3000-től	rituális szövegek, krónikák; másolás	kincstárak, magángyűjtemények
NEMZETI	a kollektív emlékezet megőrzése, a történelemtudomány támogatása	közlevéltár	az állam	hivatalnokok, történészek	katalógus, meta-információk, forrásközlés	tudós, politikus, bürokrata	tárolás + feldolgozás	iratkoncentráció, rendezés	a proveniencia megőrzése, a kontextus megtartása	18. sz.-tól (francia forradalom)	itt folyik az érdemi kutatás	közgyűjtemények
PUBLIKUS	nyilvánosság, a nagyközönség szolgálata	„nyilvános levéltár” (közlevéltár és nyilvános magánlevéltár)	a „köz”	hivatalnokok, tudományos kutatók, szakemberek, értő v. érintett nagyközönség	felhasználóbarát segédlet, levéltárközi kereszt-referenciák, <i>outreach</i> programok	levéltáros	tárolás + feldolgozás + hozzáférhetővé tétel	nyilvános olvasótermek, szolgáltatások	hozzáférési korlátozások	második vh.-tól	közösségi helyszínek; információ-tudomány kezdetei	turista látványosságok
GLOBÁLIS	globális hozzáférhetőség	szolgáltató (service provider)	„szabad”	internet-használók, laikusok	számítógép, internet	informatikus	tárolás + feldolgozás + hozzáférhetővé tétel + sokszorosítás	„minden” archiválni, digitalizálni, „örökre” megőrizni	kontextus, mennyiség/minőség, elektronikus dokumentumok megőrzése	~2000-től	digitalizálás, konvergencia	digitalizálás, konvergencia

Látható, hogy a vizsgált szempontok többsége önmagában is markáns különbségekre utal az egyes világképekben, együttes hatásukban pedig még inkább kidomborodnak eltéréseik.

Összefoglalás

Ha szakítunk a levéltárak, archívumok hagyományos közigazgatási, jogi vagy történelmi-segéd tudományi megközelítésével, és információelvű szemlélettel tekintjük át több ezer éves történetüket, azt tapasztaljuk, hogy az jellemző szakaszokra, sajátos világképet tükröző korszakokra osztható. E világképek talán megérdemelnék a paradigma elnevezést (e tanulmány címe is eredetileg ezt a kifejezést tartalmazta), hiszen minden fontos tényező tekintetében egyedi jellegzetességeket és összehatásokat mutatnak; ugyanakkor viszont azt is tapasztalhattuk, hogy korszakváltáskor nem minden korábbi tényező érvényessége szűnik meg. A paradigmaváltás némiképp inflálódott kifejezésen pedig Kuhn óta a szabályrendszerek, axiómák viszonylag rövid idő alatt bekövetkező együttes megváltozását értjük, ezért talán helyesebb a magyarban „megengedőbb” képzeteket keltő „világkép” elnevezés használata (bár az eddigiekben a két kifejezést némelykor stiláris okokból mintegy szinonimaként használtuk).

A mai viták, amelyek az emlékezetörzés kérdéseivel, az információk, ismeretek és tudáselemek felhasználhatóvá tételével, átalakuló közegével, új „paradigmáival” foglalkoznak, hajlamosak a múlt történelmi korszakait egységes egésznek, egy hagyományos világkép hordozójának tekinteni, és azzal szembeállítva fogalmazzák meg új koncepcióikat. E leegyszerűsítő dichotómiából két megoldás kínál kiutat.

Az egyik megoldás a struktúrák *lebontása*: dekomponáljuk az eddigi összefüggéseket, és az archívumok, illetve az archiválás alapelemeinek érvényességét univerzálissá bővítjük – az élet maga az archívum; emlékezetünkben, tárgyainkban, iratainkban és kultúránkban folyamatosan rakódik le a megőrzendő anyag, miközben válogatunk, selejtezzünk, segédleteket készítünk, feldolgozunk, leírunk; mindenki a saját életének archivistája, és egyben embertársai és az összembari közösségé is; az emlékezetörző intézmények kialakulása pedig csak átmeneti állomása az emberi kultúrának. Ebből a nézőpontból tehát az archívumok múltja, jelene és jövője lényegileg nem különbözik egymástól.

A másik megoldás a struktúrák *kibontása*: a belső összefüggések, konstellációk felfedezése, értékelési szempontrendszer kidolgozása, ütköztetése; annak felismerése, hogy a múlt nem egységes; nemcsak most történnek lényegi változások az archívumok létében, hanem korábban is történtek, és e változások néhány nagy csomópont köré rendezhetők.

Ez a tanulmány az utóbbi megoldást követte: az archívumok történetének az információkezelési szempontokat kiemelten kezelő megközelítése alapján egy új rendszerezési javaslatot fogalmazott meg, amely alkalmas lehet legalábbis arra, hogy vitára ösztönözzön, eddigi elméleteink átgondolására késztesse. Segítségével talán közelebb jutunk az archívumok történetének és társadalmi szerepének megértéséhez, az emlékezet időtengelyén elfoglalt helyünk megítéléséhez, mai gondolataink archiválásához.

Irodalom

- Cook, Terry (1997): What is Past is Prologue: A History of Archival Ideas Since 1898, and the Future Paradigm Shift. *Archivaria*, 43 (Spring). <http://journals.sfu.ca/archivar/index.php/archivaria/article/viewFile/12175/13184> (2007. május 25.)
- Gilliland-Swetland, Anne J. (2000): *Enduring Paradigm, New Opportunities: The Value of the Archival Perspective in the Digital Environment*. Washington, D. C., Council on Library and Information Resources. <http://www.clir.org/pubs/reports/pub89/pub89.pdf> (2007. május 25.)
- György Péter (2005): Minden archívum, minden örökség. In: Kulturális örökség. Konferencia az Országos Széchényi Könyvtárban. *Iskolakultúra* 3: 4–15. o. Lásd még: György Péter–Kiss Barbara–Monok István (szerk.) (2005): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai Kiadó – BME MOKK, 127–139. o. <http://mek.oszk.hu/02600/02661/02661.pdf> (2007. május 25.)
- Hofman, Hans (1998): Lost in Cyberspace – Where is the Record? In: *The Concept of Record*. Report from the Second Stockholm Conference on Archival Science and the Concept of Record, 30–31 May 1996. Riksarkivet, Sweden.
- Jakab Elek (1877): *A levéltárakról, tekintettel a magyar államlevéltár-ügyre*. Székfoglaló értekezés. Budapest, A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala.
- Johnson, Deborah – Blanchette, Jean-Francois (2002): Data retention and the panoptic society: The social benefits of forgetfulness. *The Information Society* 18: 1–13. o. polaris.gseis.ucla.edu/blanchette/papers/is.pdf (2007. május 25.)
- Kecskeméti Károly (2005): Levéltár és emlékezet. In: Kulturális örökség. Konferencia az Országos Széchényi Könyvtárban. *Iskolakultúra* 3: 23–33. o. Lásd még: György Péter *et al.*, 93–104. o. <http://mek.oszk.hu/02600/02661/02661.pdf> (2007. május 25.)
- Kecskeméti, Charles – Székely, Iván (eds.) (2005): *Access to archives. A handbook of guidelines for implementation of Recommendation No. R (2000) 13 on a European policy on access to archives*. Strasbourg, Council of Europe Publishing.
- Majtényi László (szerk.) (1996): *Az adatvédelmi biztos beszámolója 1995–1996*. Budapest. <http://abiweb.obh.hu/abi/index.php?menu=beszamolok/1995-96> (2007. május 25.)
- Menne-Haritz, Angelika (1998): What Can Be Achieved with Archives? In: *The Concept of Record*. Report from the Second Stockholm Conference on Archival Science and the Concept of Record, 30–31 May 1996. Riksarkivet, Sweden.
- Muller, S. Fz. – Feith, J. A. – Fruin, R. Th. (1920): *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven*. Groningen. (Angolul: *Manual for the Arrangement and Description of Archives*. Transl. A. Leavitt. New York, 1940.)
- Reilly, Terry (2005): From Provenance to Practice: archival theory and “return to community”. *First Nations, First Thoughts Conference*. University of Edinburgh. http://www.cst.ed.ac.uk/2005conference/papers/Reilly_paper.pdf (2007. május 25.)
- Roberts, John (1987): Archival theory: Much ado about shelving. *American Archivist*, 50 (Winter) Vol. 50, No. 1: 66–74. o.
- Sonkoly Gábor (2005): Örökség és történelem: az emlékezet technikái. In: Kulturális örökség. Konferencia az Országos Széchényi Könyvtárban. *Iskolakultúra* 3: 16–22. o. Lásd még: György Péter *et al.*, 53–59. o. <http://mek.oszk.hu/02600/02661/02661.pdf> (2007. május 25.)
- Székely Iván (2005): Az elektronikus adatállományok közép- és hosszú távú archiválása. In: Dömölki Bálint (szerk.): *Információs társadalom technológiai távlatai* (NHIT IT3). Második kötet: *Technológiai jelenségek részletes elemzése*. http://www.nhit.hu/data/87347/masodik_kotet_0116_db.pdf (2007. május 25.)
- Z. Karvalics László (2004): *Bevezetés az információtörténelembe*. Budapest, Gondolat – Infonia.

Székely Iván

Társadalmi informatikus, az adatvédelem és az információszabadság multidiszciplináris területeinek nemzetközileg ismert szakértője és kutatója, az OSA Archivum főtanácsadója, a BME Információ- és Tudásmenedzsment Tanszékének docense. Kandidátus (szociológia). Az adatvédelmi biztosi hivatal egyik alapítója és 1995 és 1998 között főmunkatársa. Az Európa Tanács archívumi ajánlásának egyik kidolgozója; több nemzetközi civil szerveződés, köztük a *European Privacy Institute*, az *Initiative for Policy Dialogue* és az *AccessInfo Europe* tagja. A BME mellett az ELTE Szociológiai Intézetében, a CEU-n és a Budapesti Kommunikációs Főiskolán indított új, interdiszciplináris jellegű kurzusokat. Számos tanulmány és szakkönyv szerzője, szerkesztője; az IKT-vonatkozású törvényhozás nemzetközi szakértője, kormányzati információs stratégiai dokumentumok társszerzője, a nyilvánosság és a titkosság témakörével foglalkozó nemzetközi kutatócsoportok aktív résztvevője.

E-mail: szekelyi@ceu.hu